

فصل چهارم

مهاجرت‌های بازگشتی در جهان و ایران

- مهاجرت بازگشتی در جهان
- سیاست‌های بازگشت در جهان
- آمار بازگشت در جهان
- میل به بازگشت در جهان
- مهاجرت‌های بازگشتی در ایران
- آمار بازگشت مهاجران ایرانی
- متخصصان ایرانی بازگشتی
- میل به بازگشت مهاجران ایرانی

۲

مهاجرت‌های بازگشتی در جهان

«موضوع جابه‌جایی مکانی انسان‌ها در تاریخ زندگی انسان از پیشینه‌های طولانی برخوردار است»^۱. علاوه بر این، مسئله‌ی مهاجرت مختص برخی کشورهای توسعه نیافته نیست و تقریباً همه‌ی کشورهای دنیا از کشورهای توسعه یافته گرفته تا کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته با پدیده مهاجرت درگیر هستند.

طی دهه‌های گذشته در ادبیات مهاجرت این توافق کلی حاصل شده است که مهاجرت به دلایل مختلفی از جمله وجوه ارسالی^۲ و انتقال سرمایه، دانش و تکنولوژی از کانال مهاجران بازگشتی، می‌تواند به رشد و توسعه جوامع مبدأ منجر شود. مشروط بر اینکه مهاجران پس از یک دوره تحصیل و یا کار در خارج از کشور به خانه بازگردند و یا پیوندهای محکمی با افراد مختلف در کشور مبدأ خود برقرار کنند.

طبق تعریف سازمان ملل متحد از مهاجرت‌های بازگشتی^۳، چنانچه اتباع و یا شهروندان یک کشور، پس از یک دوره مهاجرت بین‌المللی به کشوری دیگر (بلند مدت یا کوتاه مدت)، مجدداً به کشور مبدأ خود باز گردند و قصد داشته باشند که حداقل یک سال در کشور مبدأ خود اقامت داشته باشند، در زمره‌ی مهاجران بازگشتی قرار می‌گیرند^۴. بازگشت جزئی از فرایند مهاجرت است که در بعضی موارد می‌تواند به صورت دائمی و در بعضی موارد به صورت موقتی اتفاق افتد. همچنین جابه‌جایی آزادانه مردم و نیروی کار برای یافتن کار و زندگی بهتر، با تغییر ماهیت مفهوم بازگشت، این پدیده را به یک مرحله تکرار شونده در فرایند کلی مهاجرت تبدیل کرده است. به این معنا که فرد مهاجر در طول زندگی خود ممکن است چندین بار بازگشت به کشور مبدأ و مهاجرت دوباره از آن را تجربه کند^۵. با این وجود دو چالش اساسی برای مدیریت اینگونه جریانات وجود دارد:

اولین چالش اساسی در زمینه‌ی مهاجرت‌های بازگشتی، خلأهای آماری و پژوهشی آن است. به علت دشواری رصد و پایش مهاجران پس از یک دوره کار و

یا تحصیل در خارج از کشور، آمار دقیقی در خصوص میزان مهاجرت بازگشتی در دسترس نیست. علاوه بر این، پژوهش‌های زیادی در این حوزه در سطح ملی و بین‌المللی صورت نگرفته است. بنابراین پژوهش در این زمینه به علت کمبودهای آماری و پژوهشی با چالش‌های متعددی همراه است.

دومین چالش اساسی برای مدیریت جابه‌جایی‌های انسانی و ترغیب مهاجران خارج از کشور برای بازگشت به وطن، پایین بودن سطح کلی میل به بازگشت در میان مهاجران جهان است. بر اساس یافته‌های گالوپ از مصاحبه با ۶۴ هزار مهاجر در ۱۶۰ کشور مختلف طی سال‌های ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۸، میانگین میل به بازگشت در میان مهاجران جهان حدود ۷ درصد است که رقم پایینی است. این امر طراحی و پیاده‌سازی سیاست‌هایی برای بازگشت دیاسپورا را با پیچیدگی همراه ساخته است.

در این بخش سعی شده است ابتدا با بررسی نظریه‌های مهاجرت‌های بازگشتی به توصیف و تبیین مهاجرت بازگشتی در جهان پرداخته شود. سپس با بررسی آماری میزان بازگشت و میل به بازگشت در برخی کشورهای منتخب، تصویر کلی از مهاجرت‌های بازگشتی در جهان شفاف‌تر شود.

چرخه‌ی مهاجرت

مهاجرت‌های بین‌المللی غالباً از طریق کانال مهاجرت‌های کاری و اقتصادی، تحصیلی و یا پناهنجویی صورت می‌گیرند. اغلب کسانی که با ویزای تحصیلی از کشور مهاجرت می‌کنند، افراد ماهر و تحصیل کرده هستند. کسانی که از کانال کاری و اقتصادی مهاجرت می‌کنند، طیف گسترده‌تری از نیروی کار از سطح حرفه‌ای تا نیمه‌حرفه‌ای و غیرحرفه‌ای را شامل می‌شوند. اغلب کسانی هم که از کانال پناهنجویی مهاجرت می‌کنند، افراد نیمه‌حرفه‌ای یا غیرحرفه‌ای هستند. با این وجود، از دست رفتن منابع انسانی از هر یک از این کانال‌ها می‌تواند خساراتی برای کشور مبدأ به بار آورد و برای

۱. طایفی، ۱۳۸۵

2. Remittances

3. Return Migration

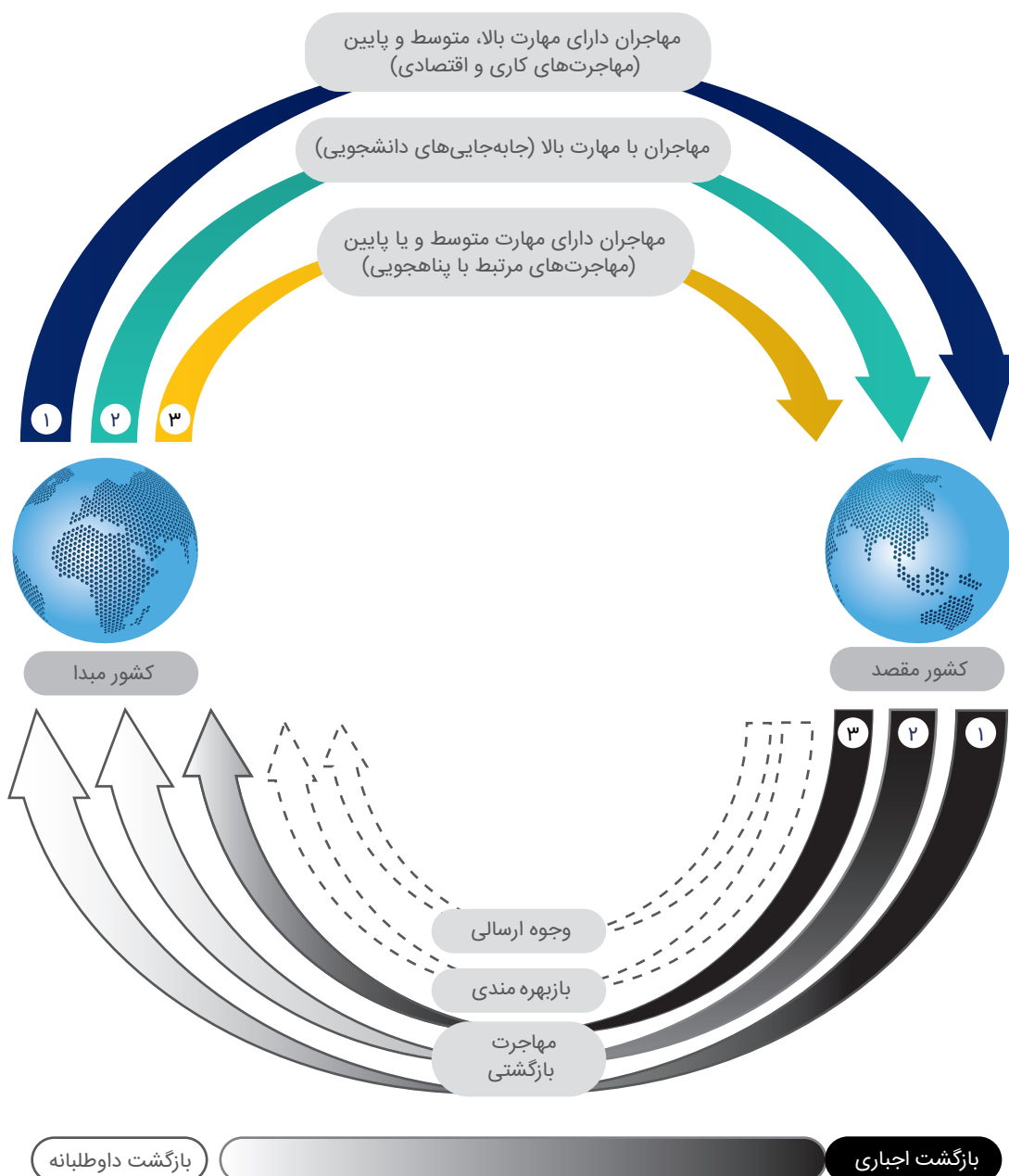
4. United Nations, 2019

5. Lesinska, 2013

کشورهای مبدأ و مقصد در گردش باشد و یا حتی ضمن استقرار در کشوری دیگر، کشور مبدأ را از مزایای اقتصادی و غیراقتصادی خود منتفع سازد.

پیشگیری از این خسارات باید تمهیداتی صورت گیرد. امروزه باور بر این است که مهاجرت لزوماً یک حرکت یک طرفه نیست و فرد مهاجر می‌تواند پس از مدتی به کشور مبدأ خود بازگردد یا مدام در بین

شکل ۱۵- چرخه مهاجرت‌های بین‌المللی

منبع: (رصدخانه مهاجرت ایران)

به طور کلی سه راه برای توسعه کشورهای مهاجرفرست از طریق مهاجران خارج از کشور وجود دارد که عبارت‌اند از: وجوه ارسالی، بازبهره‌مندی و مهاجرت بازگشتی. هر يك از این موارد ممکن است تا حدودی به طور خودکار و بدون بکارگیری هیچ‌گونه برنامه یا سیاستی اتفاق افتد. با این وجود، کشور مهاجرفرستی که بخواهد به طور کامل از ظرفیت مهاجران خارج از کشور بهره‌مند شود، باید رویکرد انفعالی خود را کنار گذاشته و به طراحی و پیاده‌سازی برنامه‌ها و سیاست‌هایی در این راستا بپردازد تا بتواند تهدید مهاجرت را به فرصتی برای پیشرفت‌های اقتصادی، علمی و فناوری کشور تبدیل کند. اولین و ساده‌ترین راه، بکارگیری برنامه‌ها و سیاست‌هایی برای جذب منابع مالی از مهاجران خارج از کشور در غالب وجوه ارسالی است که می‌تواند بخشی از خسارات اقتصادی ناشی از مهاجرت افراد از هر کانالی را جبران نماید. دومین راه، بکارگیری رویکرد چرخش مغزها و اعمال برنامه‌ها و سیاست‌هایی برای بازبهره‌مندی از مهاجران خارج از کشور است. بنا بر این رویکرد می‌توان از افراد ماهر و تحصیل‌کرده‌ای که مهاجرت تحصیلی و یا کاری و اقتصادی داشته‌اند، انتظار داشت که شهروندی در مقیاس بین‌المللی باشند و در فراسوی مرزها رفت‌وآمد و تحرک داشته باشند. بنابراین در صورتی که سازوکار لازم در سطح مراکز ملی تولید، انتقال و تبدیل دانش فراهم گردد، امکان بهره‌گیری از نیروی انسانی متخصص، بدون الزام به سکونت ایشان درون مرزهای يك کشور مهیا می‌گردد.^۱ سومین و دشوارترین راه نیز مربوط به بکارگیری برنامه‌ها و سیاست‌های بازگشت است. بسیاری از مهاجران سرانجام به کشور خود باز می‌گردند. مهاجرت بازگشتی می‌تواند اجباری یا داوطلبانه و دائمی یا موقتی باشد. اغلب کسانی که از کانال پناهنجویی اقدام به مهاجرت می‌کنند، در صورتی که مهاجرت بازگشتی داشته باشند، بازگشت

اجباری خواهند داشت، مگر اینکه بازگشت داوطلبانه حمایت شده^۲ داشته باشند که بخشی ضروری از رویکرد جامع مدیریت مهاجرت است و با هدف بازگشت منظم مهاجرانی صورت می‌گیرد که قادر به ماندن در کشور میزبان یا ترانزیت نیستند و مایل به بازگشت داوطلبانه به کشور خود هستند.^۳ کسانی که از کانال‌های کاری و اقتصادی مهاجرت می‌کنند، می‌توانند بازگشت اجباری به علت منقضی شدن ویزا یا اتمام مدت قراردادشان داشته باشند^۴، اما بخش وسیعی از آنان نیز در صورتی که بازگردند، بازگشتشان داوطلبانه خواهد بود. اغلب کسانی هم که از طریق تحصیلی مهاجرت می‌کنند، در صورتی که مهاجرتشان با بازگشت همراه شود، بازگشتشان از نوع داوطلبانه خواهد بود، مگر اینکه پس از انقضای ویزای تحصیلی قادر به اشتغال در کشور مقصد نشوند و ناچاراً به کشور مبدأ خود باز گردند.

مهاجرت بازگشتی در هر کدام از انواع موقتی، اجباری یا داوطلبانه می‌تواند مزایای بسیار زیادی برای کشور مهاجرفرست به همراه داشته باشد. از مزایای مهاجرت‌های بازگشتی می‌توان به افزایش سرمایه‌های اقتصادی و سرمایه‌های انسانی از طریق کارآفرینی، ارتباطات بین‌المللی، ایده‌های جدید، کانال‌های سرمایه‌گذاری جدید و... اشاره کرد، که همگی می‌توانند منجر به تسریع فرآیند توسعه در کشور مهاجرفرست شوند.^۵

پیشران‌های مهاجرت بازگشتی

مهاجرت بازگشتی يك پدیده‌ی حاشیه‌ای نیست. در واقع، سهم قابل توجهی از مهاجران به خانه باز می‌گردند و این نسبت در میان مهاجران ماهر و تحصیل کرده حتی بیشتر نیز هست.^۶ بنابراین شناسایی علل مهاجرت بازگشتی، می‌تواند منجر به شناخت صحیح چرخه مهاجرت به‌عنوان پدیده‌ای

۱. خسروی؛ راستی برزکی و مهدوی، ۱۳۸۹

2. Assisted Voluntary Return

3. IOM, 2021

4. ILO, 2019

5. Crush & Hughes, 2009

6. Mayr & Peri, 2008

پیچیده و چندبعدی شود که از عوامل اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی تا عوامل روان‌شناختی و شخصیتی بر آن اثرگذار هستند. فهم ریشه‌ها و ابعاد این پدیده می‌تواند ما را نسبت به جنبه‌های مثبت و منفی آن آگاه سازد و نگرش جدیدی را نسبت به ابعاد مغفول چرخه مهاجرت در اختیار سیاست‌گذاران و کسانی که حفظ و نگهداشت این نیروها باید اولویت اول آن‌ها باشد، قرار دهد.

عوامل مختلفی بر بازگشت اثرگذار هستند، اما به نظر می‌رسد عوامل اصلی تصمیم به بازگشت مستقیماً با شرایط زندگی و گزینه‌های موجود در بازار کار در داخل و خارج از کشور ارتباط دارند. وجود بحران اقتصادی در جامعه مقصد، برنامه‌های حمایتی دولت‌ها برای بازگشت مهاجران و برنامه‌های بازگشت داوطلبانه که عمدتاً از طریق سازمان‌های بین‌المللی به منظور اهداف توسعه‌ای خصوصاً در کشورهای در حال توسعه انجام می‌شود، از جمله عواملی هستند که مهاجران را برای بازگشت به سرزمین مادری

ترغیب می‌کنند.^۱

علاوه بر این، بر کسی پوشیده نیست که مهاجران نگرش‌های خاصی را نسبت به سرزمین مادری خود دارند که گرایش آن‌ها برای بازگشت را شکل می‌دهد؛ دل‌تنگی، تعلقات خانوادگی و تمایل به مصرف بیشتر در کشور مادری نسبت به کشور مقصد از جمله عواملی هستند که افراد را برای بازگشت تهییج می‌کند. ویژگی‌های اجتماعی جمعیتی نیز از جمله جنسیت، سن، سرمایه انسانی، وضعیت خانوادگی، درآمد و وابستگی‌های مختلف مهاجران به کشورهای مبدأ و مقصد، مانند داشتن خانه و تابعیت نیز بر ماندگاری یا بازگشت مهاجران اثرگذار هستند. در کنار همه این عوامل قدرت خرید بیشتر در کشور مقصد و همچنین انباشت سرمایه انسانی خارج از کشور کسانی که به وطن خود بازگشته‌اند، می‌تواند بر ماندگاری و بازگشت مهاجران اثر داشته باشند.^۲ جدول زیر به طور کلی عوامل موثر بر بازگشت را نشان می‌دهد:

جدول ۷۵ - طبقه‌بندی نظری پیشران‌های مهاجرت بازگشتی

پیشران‌های شخصی	پیشران‌ها در کشور موطن	پیشران‌ها در کشور میزبان
دل‌تنگی	وضعیت بازار کار	وضعیت اقتصادی جامعه
سخت‌گیری خانواده	سیاست‌های ادغام مجدد	تغییر قوانین مهاجرتی
سن و جنسیت	دسترسی به منابع مالی	دسترسی به بازار کار
وضعیت اقامت	وضعیت سیاسی- اجتماعی	میزان قدرت خرید
تجربه‌های ناموفق	تجمع / گردهمایی مهاجران بازگشتی در کشور مبدأ	استانداردهای زندگی
سرمایه اجتماعی و مالی	اکوسیستم سرمایه‌گذاری و کارآفرینی	تبعیض و استثمار
ثروتمند شدن	برنامه‌ها و مشوق‌های دولت	بلايا و مخاطرات محیط زیستی
بازنشستگی	دسترسی به شبکه‌ها در کشور مبدأ	میزان دسترسی به فرصت‌های شغلی
تمایل به مصرف بیشتر در زادگاه		میزان درآمد
انگیزه‌های شخصی برای توسعه زادگاهی		
سابقه جنایی و رد مرز شدن		
دستیابی به اهداف مهاجرت		

(Lesinska, 2013)؛ (Fihel & Gorny, 2013)؛ (Franses, 2015)؛ (Cruz, Tan, & Yonaha, 2015)

گونه‌شناسی مهاجران بازگشتی

و تقسیم‌بندی انواع مهاجرت بازگشتی به دسته‌های مختلف به راحتی ممکن نیست. با این وجود در این بخش تلاش شده است تا انواع مهاجرت بازگشتی دسته‌بندی شوند. لازم به ذکر است که برخی از دسته‌ها ممکن است با یکدیگر همپوشانی داشته باشند.

تاکنون هیچ تعریف پذیرفته شده‌ای برای مهاجرت‌های بازگشتی گفته نشده است. اما به طور کلی بازگشت به معنای عمل یا فرآیند بازگشت یا بازگرداندن به نقطه عزیمت است.^۱ یک سوتفاهم رایج در بحث برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری برای مهاجرت‌های بازگشتی، همگن پنداشتن این پدیده است.^۲ چرا که مهاجرت بازگشتی انواع مختلفی دارد

شکل ۱۶- انواع مهاجرت بازگشتی

منبع: (رصدخانه مهاجرت ایران)

1. Migration data portal, 2022

2. Battistella, 2018

پناهجویان و پناهندگان، مهاجرانی که درگیر گروه‌های قاچاق انسان شده‌اند و مهاجرانی که به واسطه شرایطی از جمله بیماری، کهولت سن و... در اولویت قرار دارند، می‌شود و می‌تواند شامل بازگشت داوطلبانه و ادغام مجدد حمایت شده^۱ (AVRR) و بازگشت داوطلبانه بشردوستانه^۲ (VHR) شود.

• **بازگشت داوطلبانه و ادغام مجدد حمایت شده:** حمایت اداری، مالی و لجستیکی (از جمله کمک به ادغام مجدد) به مهاجرانی که نمی‌توانند یا نمی‌خواهند در کشور میزبان یا ترانزیت باقی بمانند و تصمیم به بازگشت به کشور مبدأ خود را دارند.

• **بازگشت داوطلبانه بشردوستانه:** این نوع بازگشت به معنای استفاده از اصول بازگشت داوطلبانه و ادغام مجدد حمایت شده در شرایط بشردوستانه است که اغلب شامل اقدامی برای نجات زندگی مهاجرانی که سرگردان و یا در بازداشت هستند می‌شود.

بازگشت داوطلبانه مستقل نیز می‌تواند بر اساس دوره بازگشت به سه دسته بازگشت گردشی، دائمی و موقتی تقسیم‌بندی شود. در صورتی که مهاجرت از نوع گردشی باشد، فرآیند بازگشت در دوره‌های زمانی منظمی بین دو کشور تکرار می‌شود.^۳ مهاجرت بازگشتی گردشی می‌تواند گاه به گاه یا فصلی باشد. بازگشت گاه به گاه به معنای رفت‌وآمد مرتب اعضای دایاسپورا است که در کشورهای دیگر مستقر شده‌اند اما ارتباط خود را با کشور مبدأ کاملاً حفظ کرده‌اند. بازگشت فصلی نیز مربوط به کارگرانی است که برای کارهای فصلی مهاجرت می‌کنند و مجدداً به کشور مبدأ برمی‌گردند.^۴

افرادی که بازگشت داوطلبانه دائمی یا موقتی داشته باشند، می‌توانند در یکی از دو دسته بازگشت شکست‌خورده^۵ یا بازگشت موفقیت^۶ قرار گیرند.

• **بازگشت ناشی از عدم موفقیت:** شکست‌خوردگان کسانی هستند که در سازگاری با شرایط مهاجرت ناموفق بوده‌اند. احساس نارضایتی این افراد از وضعیت خود در

در یک طبقه‌بندی کلی، بازگشت می‌تواند اجباری و یا اختیاری باشد. این دو دسته به شرح زیر تعریف شده‌اند:

• **بازگشت اجباری:** بازگشتی که اگرچه تحت تأثیر پایشان‌های متعددی رخ می‌دهد، اما زور یا اجبار برای بازگشت فرد مهاجر وجود دارد.

• **بازگشت داوطلبانه:** بازگشت مستقل یا حمایت شده به کشور مبدأ که بر اساس تصمیم داوطلبانه شخص بازگشتی صورت گرفته باشد.

مهاجرت‌های بازگشتی اجباری بیشتر تحت تأثیر عوامل خارجی هستند و تصمیم شخصی فرد در این فرآیند دخیل نمی‌باشد. اینگونه مهاجرت‌ها می‌توانند دائمی یا موقتی باشند. انواع مختلف مهاجرت بازگشتی اجباری به شرح زیر هستند:

• **رد مرز شدن^۷:** اینگونه بازگشت با اعمال زور و اجبار صورت می‌گیرد. مهاجران فاقد مدرک^۸، پناهجویانی که درخواستشان رد شده است^۹ و مهاجرانی که ویزایشان منقضی شده است، می‌توانند اخراج شوند.

• **بازگشت ناشی از بحران^{۱۰}:** اینگونه بازگشت ناشی از آشوب‌های سیاسی یا فجایع محیط زیستی است. به عبارت دیگر، بازگشت ناشی از بحران نوعی بازگشت غیرارادی است که به دلایل امنیتی یا تصمیمات سیاسی کشورهای مبدأ یا مقصد رخ خواهد داد. این نوع بازگشت می‌تواند با رد مرز شدن نیز اشتراکاتی داشته باشد.^{۱۱}

• **بازگشت ناشی از اتمام قرارداد^{۱۲}:** در اینگونه بازگشت، مهاجر علیرغم میل باطنی خود، پس از اتمام قرارداد و یا انقضای ویزا ناچار به بازگشت به کشور مبدأ می‌شود. به عبارت دیگر، مهاجر مایل است مدت دیگری در کشور مقصد بماند اما این امکان برای وی فراهم نیست.^{۱۳}

بر خلاف مهاجرت بازگشتی اجباری، مهاجرت بازگشتی اختیاری یک تصمیم شخصی است و به صورت ارادی توسط فرد مهاجر اتخاذ شده است. بازگشت داوطلبانه می‌تواند مستقل یا حمایت شده باشد. بازگشت داوطلبانه حمایت شده شامل مهاجران غیرقانونی،

1. Migration Data Portal, 2022

2. Deportation

3. Undocumented Migrants

4. Rejected Asylum Seekers

5. Return of Crises

6. Battistella, 2018

7. Return of Completion

8. Ibid

9. Assisted Voluntary Return and Reintegration

10. Voluntary Humanitarian Return

11. Velizarova, 2009

12. ILO, 2019; Cassarino, 2004

13. Return of Failure

14. Return of Achievement

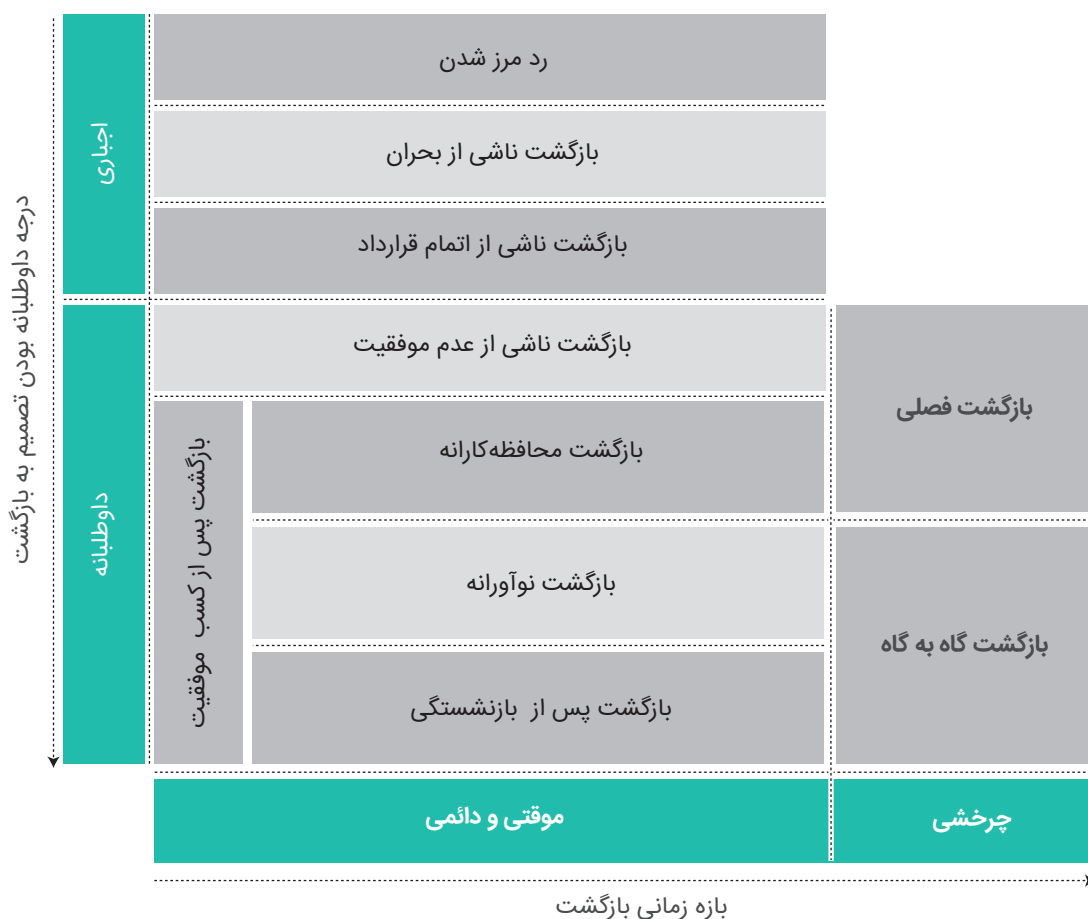
است پس از محاسبه هزینه‌فایده مهاجرت و بازگشت توسط فرد محافظه‌کار رخ دهد و یا در پایان زندگی کاری و برای گذراندن یک بازنشستگی آرام رخ دهد. هر یک از این موارد، بیانگر یکی از حالات بازگشت موفقیت هستند که عبارت‌اند از بازگشت نوآورانه، بازگشت محافظه‌کارانه و بازگشت پس از بازنشستگی^۳.

به طور کلی، دسته‌بندی مهاجران بازگشتی را می‌توان مطابق شکل پیش رو نشان داد:

خارج از کشور، آنها را به سوی بازگشت به کشور مبدأ سوق می‌دهد^۱.

• **بازگشت پس از کسب موفقیت:** در اینگونه بازگشت، مهاجر پس از دستیابی به هدف خود از مهاجرت، تصمیم به بازگشت به کشور مبدأ می‌گیرد و این تصمیم کاملاً ارادی و داوطلبانه است^۲. تصمیم به بازگشت پس از دستیابی به هدف مهاجرت، ممکن است در جوانی و برای اثربخشی اجتماعی در کشور مبدأ رخ دهد، ممکن

شکل ۱۷- گونه شناسی انواع مهاجرت‌های بازگشتی

منبع: (رصدخانه مهاجرت ایران)

1. Cassarino, 2004; Cerase, 1974
2. Battistella, 2018

3. Medani, 2016; Cerase, 1974; Cassarino, 2004; Velizarova, 2009

یکی از مسائل مهم در مهاجرت بازگشتی، بازه زمانی بازگشت است. اغلب کشورها در تلاش هستند تا بازگشت مهاجران (به ویژه مهاجران ماهر) به صورت دائمی باشد. همچنین به دنبال این هستند که مهاجرانی را باز گردانند که بتوانند ارزش افزوده‌ی بیشتری ایجاد کنند. اگر مهاجران مدت طولانی‌تری در خارج از کشور بوده باشند و با شرایط و مهارت‌های اضافی، تجربه کاری، سرمایه انباشته شده و سرمایه اجتماعی (شبکه‌ها و ارتباط با کسانی در مقصد مهاجرتی) برگردند، می‌توانند مشارکت بهتری در توسعه کشور مبدأ داشته باشند!

یکی دیگر از مسائل مهم در مهاجرت بازگشتی، میل به بازگشت مهاجران است. همانطور که بررسی کردیم، برخی مهاجران بازگشت اجباری دارند و احتمال مهاجرت مجدد در میان این قشر بالا خواهد بود. این در حالی است که بسیاری از مهاجران به صورت داوطلبانه باز می‌گردند و این به معنای وجود میل به بازگشت در میان این افراد است.

میل به بازگشت، اگر با آمادگی جامعه مبدأ برای بازگشت همراه شود، می‌تواند آثار اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی بسیار زیادی بر کشور مهاجرفرست داشته باشد و منجر به توسعه آن شود.^۱

1. Wickramasekara, 2019

2. Ibid

سیاست‌های بازگشت در جهان

مهاجرت بازگشتی محبوب‌ترین استراتژی برای معکوس کردن جریان مهاجرت‌های خروجی به ویژه در زمینه مهاجرت استعدادها و نخبگان محسوب می‌شود. پدیده مهاجرت بازگشتی با سطح غیر قابل پیش‌بینی از افرادی که برمی‌گردند، دوره بازگشت و مدت زمان ماندگاری همراه است. بنابراین به دلیل وجود این سطح از ابهام و غیرقابل پیش‌بینی بودن فرآیند بازگشت، سیاست‌های دولت‌ها در رابطه با بازگشت‌کنندگان همواره با سطحی از چالش و عدم قطعیت همراه است و این مسئله است که سیاست‌گذاری برای مهاجران بازگشتی را دشوار می‌کند. همچنین برآورد هزینه‌ها و منافع مهاجران بازگشتی برای منافع ملی و پیاده‌سازی یک سیاست که به طور خاص مهاجران بازگشتی را هدف قرار می‌دهد، برای سیاست‌گذاران و تصمیم‌گیران امر دشواری است.^۱

در تجزیه و تحلیل سیاست‌های دولت در مورد مهاجران خارج از کشور و کسانی که قبلاً برگشته‌اند یک سوال اساسی وجود دارد: چه زمانی و چرا مهاجرت بازگشتی به دغدغه و موضوع مورد علاقه دولت‌ها تبدیل می‌شود؟ در نگاه اول و همانند تمام موضوعات سیاستی وقتی بازگشت به یک پدیده محسوس تبدیل می‌شود و مورد توجه عموم و اغلب اوقات رسانه‌ها قرار می‌گیرد، نخبگان سیاسی نیز به آن علاقه‌مند می‌شوند. همچنین پس از اجماع بر این موضوع که مهاجران بازگشتی می‌توانند به عنوان یک راه حل احتمالی برای برخی از مشکلات خاص مانند روندهای جمعیتی منفی یا کمبود نیروی کار متخصص در نظر گرفته شوند، تشویق مهاجران برای بازگشت یک تصمیم منطقی از منظر منافع دولت محسوب می‌شود.

از آنجایی که دلایل مهاجرت بازگشتی و همچنین ویژگی‌های مهاجران بازگشتی متنوع هستند، اهداف و ابزارهای دولت برای تأثیرگذاری بر این فرآیندها نیز در کشورهای مختلف، متفاوت خواهند بود. اما مداخلات سیاستی در مهاجرت‌های بازگشتی، عمدتاً به بازگشت

افراد ماهر و متخصص معطوف می‌شوند و هدفشان استفاده از مهارت و تجارب بازگشت‌کنندگان در مسیر توسعه اقتصادی مبتنی بر نوآوری و رقابت است.^۲

بنابراین سیاست‌های مهاجرت بازگشتی از سه منظر متفاوت می‌توانند مورد بررسی قرار گیرند:

۱ به عنوان واکنشی در پاسخ به پدیده بازگشت:

در این حالت سیاست‌ها انفعالی هستند و در پاسخ به فرآیندهای موجود اجرا می‌شوند. بازگشت‌ها در این حالت به طور معمول از یک بحران اقتصادی و بیکاری فزاینده در کشور مقصد ناشی می‌شوند و معمولاً در چنین مواقعی مهاجران تصمیم می‌گیرند که علیرغم شرایط دشوار در کشور مادری زندگی کنند. در این حالت، تصمیم‌گیری برای بازگشت بدون توجه به واکنش دولت‌ها توسط مهاجران انجام می‌شود. البته تسهیلات دولت برای ادغام اجتماعی و اقتصادی مهاجران بازگشتی می‌تواند موجب رسوب این افراد در کشور مبدأ شود و از مهاجرت مجدد آنها جلوگیری کند. در حالیکه بدون این سیاست‌های واکنشی، احتمال مهاجرت مجدد این افراد افزایش می‌یابد.

۲ به عنوان عملی برای تسهیل و ترغیب به بازگشت:

در این حالت سیاست‌ها فعالانه هستند و مهاجران از طریق سیاست‌های دولتی برای بازگشت تهییج می‌شوند. در واقع مهاجرت بازگشتی به عنوان درمانی برای مشکلات اقتصادی و اجتماعی خاص در نظر گرفته می‌شود و سیاست‌گذاران برای تشویق مهاجران برای بازگشت و تسهیل روند بازگشت به کشور خود اقدام می‌کنند.

۳ به عنوان عملی برای پیشگیری از مهاجرت نیروی انسانی ماهر: در این حالت سیاست‌ها پیش‌تازانه هستند و زیرساخت‌های مساعد آموزشی و اقتصادی مانع از مهاجرت نیروی انسانی ماهر می‌شوند. در واقع سیاست‌گذاران با سرمایه‌گذاری در اصلاحات آموزشی و اقتصادی، فرصت‌های تحصیلی و شغلی قابل رقابت با فضای بین‌المللی برای نیروی انسانی ماهر و متخصص خود ایجاد می‌کنند و به این ترتیب میل

1. Lesinska, 2013

2. Kalman, 2016

به مهاجرت (به ویژه مهاجرت دائمی) را در میان نیروی انسانی خود کاهش می‌دهند.

ناگفته نماند که بازگشت متخصصان در صورتی که جامعه آمادگی پذیرش آنها را داشته باشد، می‌تواند اثربخش و کارآمد باشد. در غیر این صورت، بازگشت متخصصان برای برخی از کشورهای مبدأ می‌تواند در اولویت‌های پایین‌تری قرار داشته باشد، چرا که ممکن است چالش‌هایی را نیز به همراه داشته باشد. کشورهایی که اقتصاد ضعیفی دارند و با چالش‌هایی در بازار کار خود مواجه‌اند، از این دسته کشورها هستند. چرا که در این کشورها، حتی اعضای جامعه‌ی محلی دسترسی دشواری به بازار کار و سیستم رفاهی

جامعه دارند. در چنین شرایطی، مهاجران بازگشتی نه تنها مزیت محسوب نمی‌شود، بلکه به عنوان باری بر دوش دولت‌ها و حتی معضلی برای جامعه محلی دیده خواهند شد. بنابراین ارائه خدمات و اجرای سیاست‌هایی که تشویق به بازگشت می‌کنند، باید دارای تعدادی الزامات نهادی و منابع لازم متناسب با آنها باشند تا بتوانند از اثربخشی کافی برخوردار باشند. چنین الزاماتی ممکن است در برخی از کشورهای در حال توسعه وجود نداشته باشند و توجه به این بخش برای کشورهایی که می‌خواهند از ظرفیت دایاسپورای متخصص خود در خارج از کشور استفاده کنند ضروری است.^۱

جدول ۷۶- دسته‌بندی رویکردها و سیاست‌های مختلف در قبال مهاجرت‌های بازگشتی

رویکرد منفعلانه	رویکرد فعالانه	رویکرد پیشگیرانه
سیاست اصلی	ادغام مجدد	بازگشت
گروه هدف	مهاجران بازگشتی	مهاجران بالقوه
منطق	جلوگیری از مشکلات مربوط به ادغام مجدد و به حداقل رساندن اثرات منفی بازگشت گسترده به بخش‌های اقتصادی، بازار کار و جامعه	به حداکثر رساندن منافع ناشی از مهاجرت بازگشتی (سرمایه اقتصادی، اجتماعی، دموگرافی و مالی بازگشتی‌ها)
هدف	ادغام مجدد مهاجران بازگشتی	تسهیل و تشویق به مهاجرت بازگشتی
مکان	کشور مبدأ	کشور مبدأ
زمان	بعد از مهاجرت بازگشتی	قبل، حین و پس از مهاجرت بازگشتی
روش	سرویس‌های اطلاع رسانی، جایگزینی شغلی، آموزش، حمایت از کارآفرینی، کاهش بار مسئولیت اداری، شناسایی مدارک تحصیلی خارج از کشور، کمک هزینه مسکن و سایر کمک‌های مالی موقت	آموزش، پشتیبانی، مشاوره سرویس‌های اطلاع رسانی (تلفن، وب سایت)، مشاوره فردی، روابط عمومی، افزایش آگاهی از مزایای احتمالی بازگشت به زادگاه
		اصلاح سیاست‌های توسعه و آموزش و سیاست‌های اقتصادی (در کنار حذف موانع اداری)

(Lesinska, 2013)؛ (Kalman, 2016)

وضعیت مهاجرت‌های بازگشتی در جهان

یکی از چالش‌های اساسی در زمینه مهاجرت‌های بازگشتی، خلأهای آماری و پژوهشی آن است. به علت دشواری رصد و پایش مهاجران پس از يك دوره کار و یا تحصیل در خارج از کشور، آمار دقیقی در خصوص میزان مهاجرت بازگشتی در دسترس نمی‌باشد. البته میزان خلأهای آماری در کشورهای مختلف و انواع بازگشت متفاوت است. اگر مهاجرت‌های بازگشتی را در سه دسته کلی بازگشت اجباری، بازگشت داوطلبانه حمایت شده و بازگشت داوطلبانه مستقل در نظر بگیریم، شواهد آماری هر دسته به شرح زیر است:

بازگشت اجباری در جهان

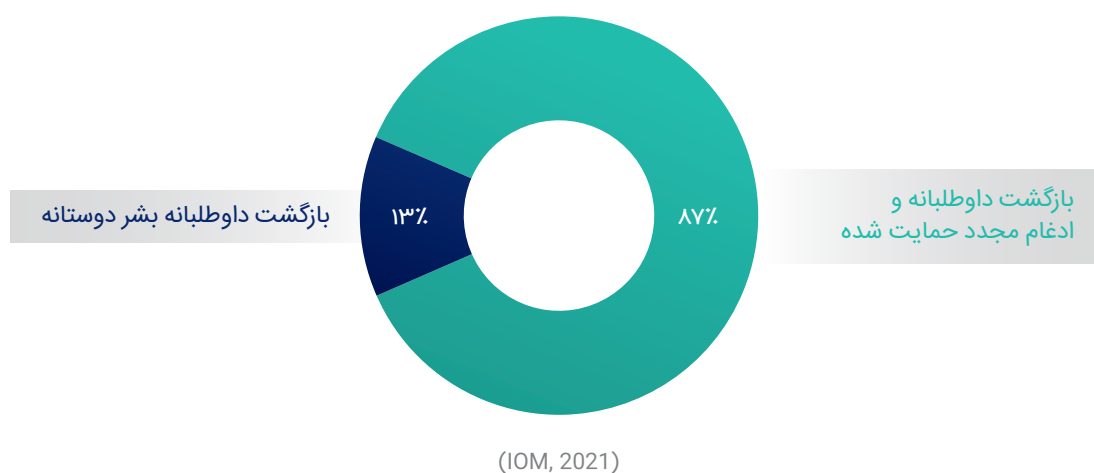
هیچ آمار کلی جهانی از تعداد بازگشت‌های اجباری وجود ندارد. اما برخی از کشورها همچون ایالات متحده آمریکا تعداد افراد رد مرز شده را اعلام می‌کنند. به عنوان نمونه، آخرین آمار این کشور در سال ۲۰۲۲ گویای آن است که در مجموع چهار میلیون و ۶۱۷ هزار و ۴۶۳ مهاجر طی سال‌های ۲۰۰۳ تا ۲۰۱۸ از آمریکا اخراج شده‌اند.^۱

بازگشت داوطلبانه حمایت شده در جهان

سالانه آمار بازگشت‌های داوطلبانه حمایت شده توسط نهادهای ذیربط منتشر می‌شود. برای مثال، آخرین آمار منتشر شده از مجموع بازگشت‌های حمایت شده توسط سازمان جهانی مهاجرت (IOM) حاکی از آن است که در سال ۲۰۲۱ در مجموع ۴۹ هزار و ۷۹۵ بازگشت داوطلبانه حمایت شده از ۱۲۵ کشور میزبان به ۱۵۰ کشور مبدأ صورت گرفته است که ۸۷ درصد از آنها از نوع بازگشت داوطلبانه و ادغام مجدد حمایت شده بوده و ۱۳ درصد از نوع بازگشت داوطلبانه بشردوستانه بوده است.^۲

حدود ۷۶ درصد از مهاجرانی که در سال ۲۰۲۱ بازگشت داوطلبانه حمایت شده داشته‌اند، مرد بوده‌اند؛ در حالی که تنها ۲۴ درصد از آنان زن بوده‌اند. ضمن اینکه ۱۶ درصد از آنان زیر سن قانونی (۱۸ سال) بوده و مابقی بالای ۱۸ سال بوده‌اند.^۳

نمودار ۹۸- سهم انواع بازگشت داوطلبانه حمایت شده در جهان در سال ۲۰۲۱

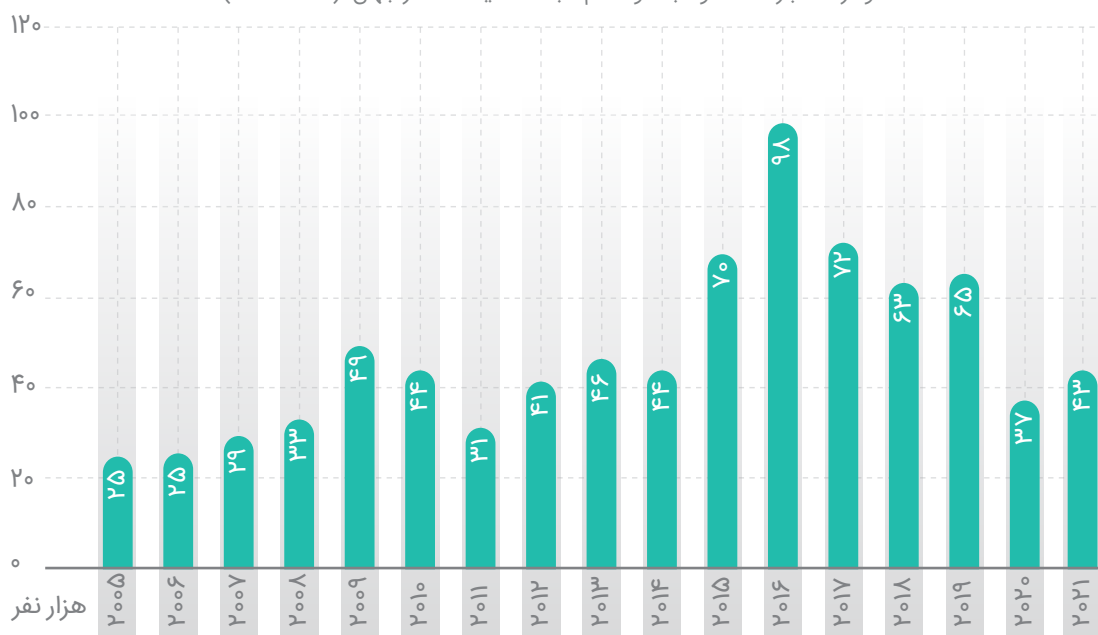
1. World Population Review, 2022
2. IOM, 2021

3. Ibid

بر اساس آمار سازمان بین‌المللی مهاجرت، میزان بازگشت داوطلبانه و ادغام مجدد حمایت شده در جهان از حدود ۲۴ هزار و ۷۰۰ نفر در سال ۲۰۰۵ به بالغ بر ۴۳ هزار و ۴۰۰ نفر در سال ۲۰۲۱ رسیده است و علیرغم فراز و فرودهایی که در سال‌های مختلف

داشته است، رشدی ۷۶ درصدی را تجربه کرده است. شایان ذکر است که بیشترین میزان بازگشت داوطلبانه حمایت‌شده در جهان مربوط به سال ۲۰۱۶ است که در حدود ۱۰۰ هزار نفر بوده است.

نمودار ۹۹- بازگشت داوطلبانه و ادغام مجدد حمایت‌شده در جهان، (۲۰۰۵ تا ۲۰۲۱)

(IOM, 2021)

بازگشت داوطلبانه مستقل در جهان

واضح است که رصد افرادی که بازگشت داوطلبانه مستقل داشته‌اند، بسیار دشوارتر است. به این ترتیب، آمار دقیقی در خصوص مجموع تعداد افرادی که مهاجرت بازگشتی داوطلبانه مستقل داشته‌اند در دسترس نیست. اما از آنجایی که برخی از کشورهای مهاجرفرست توجه ویژه‌ای به معکوس کردن جریان مهاجرت و اتخاذ سیاست‌های بازگشت برای تحقق این هدف داشته‌اند؛ در مواردی پایگاه داده‌ای برای رصد و پایش این افراد ایجاد کرده‌اند. در ادامه تلاش شده است وضعیت مهاجرت‌های بازگشتی در برخی از کشورهای منتخب به اختصار ارائه شود.

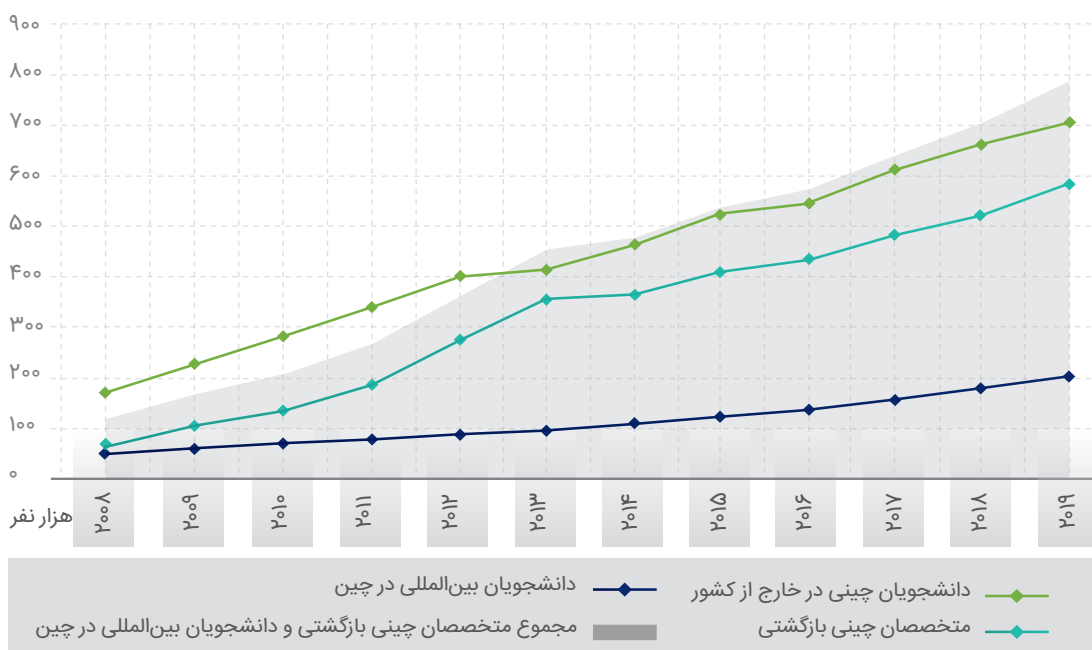
• چین

کشور چین یکی از بزرگترین کشورهای مهاجرفرست جهان محسوب می‌شود. جمعیت مهاجران چینی در خارج از کشور از حدود چهار میلیون و ۲۳۲ هزار نفر در سال ۱۹۹۰ به بیش از ده میلیون و ۴۶۱ هزار نفر در سال ۲۰۲۰ رسیده است که رشد قابل توجهی است! شایان ذکر است که سهم قابل توجهی از مهاجران خروجی از

این کشور را دانشجویان و متخصصان چینی تشکیل می‌دهند. با این وجود، این کشور یکی از بارزترین نمونه‌های مهاجرت معکوس در سطح بین‌المللی محسوب می‌شود که با بالا نگه داشتن سطح اعزام، جذب و بازگشت دانشجویان بین‌المللی، به دنبال کسب حداکثر مطلوبیت از گردش دانشجویان بوده است و چنین سیاستی موجب سرریز مثبت برای این کشور شده و از سال ۲۰۱۳، جمع دانشجویان خارجی و متخصصان بازگشتی در چین، نسبت به دانشجویان خروجی از این کشور فزونی یافته است و در سال ۲۰۱۹ به بیشترین مقدار خود رسیده است.

مطالعات متعددی در خصوص دلایلی که منجر به بازگشت سیل عظیم جمعیت به کشور چین شده، صورت گرفته است^۲ و نتایج حاکی از آن است که قدرت بازار کار چین و همچنین سیاست‌های داخلی مطلوب آن در قبال افراد بازگشتی، باعث افزایش تعداد بازگشتی‌ها شده است. سیاست‌های ضد مهاجرتی شدید در کشورهای غربی نیز احتمالاً این روند را تشدید کرده است.

نمودار ۱۰۰- مقایسه میزان خروج، جذب و بازگشت دانشجویان در چین، (۲۰۰۸ تا ۲۰۱۹)

(China Ministry of Education, 2020)؛ (UIS, 2022)

1. United Nations, 2022

2. Hao; Yan; Guo & Wang, 2017

• مالزی

کشور مالزی یکی دیگر از کشورهای مهاجرفرست جهان محسوب می‌شود. جمعیت مهاجران مالزیایی در خارج از کشور از حدود ۵۶۰ هزار نفر در سال ۱۹۹۰ به بیش از یک میلیون و ۸۶۰ هزار نفر در سال ۲۰۲۰ رسیده است که رشد قابل توجهی است^۱. به این ترتیب مهم‌ترین سیاست مالزی برای مقابله با مهاجرت نیروی انسانی ماهر و متخصص، ترغیب و جذب مهاجران مالزیایی نخبه برای بازگشت به کشور است^۲. اولین سیاست کلیدی مالزی در این راستا، برنامه بازگشت متخصصان مالزیایی^۳ (REP) است که در سال ۲۰۰۱، به منظور ترغیب مهاجران نخبه برای بازگشت به مالزی طراحی شده بود و در سال ۲۰۰۶ برای توسعه منابع انسانی در حوزه علم و فناوری دستخوش اصلاحاتی شد. جامعه هدف این برنامه، مهاجران مالزیایی برجسته بودند که در بالاترین سطح علمی و مهارتی قرار داشتند. علاوه بر این دولت مالزی در سال ۲۰۱۱، سازمان TalentCorp را ایجاد کرد تا به مدیریت طرح بازگشت متخصصان مالزی بپردازد^۴. با این وجود، بنا بر اظهارات مدیر عامل سازمان TalentCorp در سال ۲۰۱۵، طرح REP تنها توانست سه هزار و ۶۰۰ نفر از مهاجران را متقاعد کند که به کشور بازگشته و خدمت کنند. چرا که این طرح تنها می‌توانست مهاجرت بازگشتی را برای کسانی که مشتاق بازگشت به مالزی بودند تسهیل کند، اما مشوق بازگشت برای کسانی که تصمیم به مهاجرت دائمی از مالزی داشتند، فراهم نبود^۵.

• ترکیه

کشور ترکیه یکی از کشورهای مهاجرفرست جهان محسوب می‌شود. جمعیت مهاجران ترکیه‌ای در خارج از کشور از حدود دو میلیون و ۵۱۳ هزار نفر در سال ۱۹۹۰ به بیش از سه میلیون و ۴۱۱ هزار نفر در سال ۲۰۲۰ رسیده است^۶. بر اساس آخرین آمار موجود از جمعیت مهاجران در کشورهای عضو سازمان همکاری و توسعه

اقتصادی (OECD) در سال ۱۶-۲۰۱۵، حدود ۱۳ درصد از مهاجران ترکیه‌ای دارای تحصیلات دانشگاهی هستند^۷. در دهه‌های مختلف، عواملی از جمله رکود اقتصادی در اروپا و شوک نفتی سال ۱۹۷۳ موجب بازگشت ترکیه‌ای‌ها به کشور مبدا خودشان شده است. گیتماز^۸ (۱۹۸۳) بازگشت ۱۹۰ هزار نفر را در بین سال‌های ۱۹۷۴ تا ۱۹۷۷ و ۲۰۰ هزار نفر را در فاصله سال‌های ۱۹۷۸ تا ۱۹۸۳ پیش‌بینی می‌کند. سرکچی و همکارانش^۹ معتقدند در طی پنج دهه گذشته حدود سه میلیون نفر به ترکیه بازگشته‌اند در حالی که مارتین^{۱۰} (۱۹۹۱) تخمین می‌زند حدود یک میلیون مهاجر بین سال‌های ۱۹۶۰ تا ۱۹۹۰ به ترکیه بازگشته باشند^{۱۱}.

در ترکیه دو دیدگاه متفاوت نسبت به بازگشت مهاجران وجود دارد. در یک طرف افرادی قرار دارند که دیدگاه منفی نسبت به بازگشت مهاجران دارند و در طرف دیگر دیدگاه افرادی قرار دارد که بر بازگشت مهاجران به ویژه افراد تحصیل کرده و با مهارت بالا تأکید می‌کنند. در واقع بررسی دیدگاه‌های متفاوت نسبت به مهاجرت بازگشتی در ترکیه نشان می‌دهد که این کشور به صورت کلی سیاست خاصی برای کنترل مهاجرت بازگشتی ندارد، با این حال تلاش‌های گسترده‌ای برای بازگشت گروه منتخبی از مهاجران، یعنی افراد با مهارت بالا و تحصیل کرده صورت گرفته است^{۱۲}.

• مکزیک

کشور مکزیک یکی از بزرگترین کشورهای مهاجرفرست جهان محسوب می‌شود. جمعیت مهاجران مکزیکی در خارج از کشور از حدود چهار میلیون و ۳۹۵ هزار نفر در سال ۱۹۹۰ به حدود یازده میلیون و ۱۸۶ هزار نفر در سال ۲۰۲۰ رسیده است^{۱۳}. بنابراین بهره‌مندی از ظرفیت دایاسپورای مکزیکی در خارج از کشور از دغدغه‌های معمول این کشور بوده است. ایالات متحده آمریکا در طول تاریخ همواره مقصد اصلی مهاجران مکزیکی بوده است. در حالی که

1. United Nations, 2022

2. Kim-hwa; Krishnan; & Jo-yee, 2014

3. Malaysian Returning Expert Program

4. Ibid

5. Malaysiakini, 2015

6. United Nations, 2022

7. OECD, 2016

8. Gitmaz

9. Sirkkeci

10. Martin

11. ozerim & oner, 2020

12. Bilgili & Siegel, 2014

13. United Nations, 2022

مهاجرت چرخشی از مدت‌ها پیش مشخصه سیستم مهاجرت ایالات متحده و مکزیک بوده است، بهبود شرایط اقتصادی در مکزیک، رکود اقتصادی ایالات متحده و افزایش اقدامات داخلی و مرزی توسط دولت ایالات متحده باعث افزایش مهاجران بازگشتی به مکزیک شده است. بین سال‌های ۲۰۰۵ و ۲۰۱۴، حدود ۲/۴ میلیون مکزیکی از ایالات متحده به کشور خود بازگشتند که این رقم نسبت به دهه قبل دو برابر بوده است.^۱

علاوه بر این، کشور مکزیک از چندین شبکه دیاسپورا در خارج از کشور برخوردار است. Red Global MX بزرگترین شبکه دیاسپورا در مکزیک است که در سال ۲۰۰۵ با هدف ایجاد ارتباط بین مهاجران مکزیکی ماهر که در خارج از کشور زندگی می‌کنند و موسسات و سازمان‌های محلی به منظور توانمندسازی مشاغل یا بخش‌هایی که ارزش افزوده بالایی دارند ایجاد شده است.^۲

برنامه ابقا و بازگشت محققان مکزیکی، همچنین به عنوان "برنامه بازگشت به کشور" شناخته می‌شود که در سال ۱۹۹۱ توسط دولت مکزیک از طریق کناکیت ایجاد شد، هدف آن نگهداشت سرمایه انسانی در مکزیک و معکوس کردن جریان خروجی نخبگان است. بر اساس اطلاعات موجود، این برنامه موفق به بازگرداندن و حفظ هزار و ۸۵۹ محقق بین سال‌های ۱۹۹۱ و ۱۹۹۹ شده است.^۳

• آرژانتین

کشور آرژانتین یکی از بزرگترین کشورهای مهاجرپرست جهان محسوب می‌شود. جمعیت مهاجران آرژانتینی در خارج از کشور از حدود ۴۳۰ هزار نفر در سال ۱۹۹۰ به بیش از یک میلیون و ۷۶ هزار نفر در سال ۲۰۲۰ رسیده است که رشد قابل توجهی است.^۴

مسئله از دست دادن دانشمندان به دلیل مهاجرت دائمی، یک مشکل جدی در جوامع علمی و سیاستگذاری آرژانتین تلقی می‌شود.^۵ در سال ۲۰۰۳ دولت آرژانتین به منظور جذب دانشمندان برای بازگشت به کشور، برنامه مهاجرت بازگشتی Raices

را تنظیم کرد.^۶ بین سال‌های ۲۰۰۳ و ۲۰۱۱ حدود ۸۰۰ دانشمند از طریق این برنامه بازگشته‌اند. تقریباً ۵۴ درصد از این محققان از آمریکای شمالی و ۴۴ درصد از اروپا بازگشتند.

آرژانتین به عنوان کشوری که پس از تجربه دیکتاتوری در دهه ۱۹۸۰ بسیاری از نخبگان و تحصیل کردگان را از طریق مهاجرت از دست داد، تصمیم به اصلاح ساختارها و سیاست‌گذاری‌هایش گرفت تا بتواند بخشی از این مهاجران را به کشور بازگرداند و از ظرفیت‌های متفاوت علمی و اقتصادی آن‌ها در داخل کشور استفاده کند. بنابراین طراحی و پیاده‌سازی طیف گسترده‌ای از اقدامات و برنامه‌ها برای تسهیل بازگشت موقت و دائمی و تشکیل شبکه‌های مهاجران بیشترین تأثیر را در القای مهاجرت بازگشتی به کشور داشته است.

• لهستان

کشور لهستان یکی از بزرگترین کشورهای مهاجرپرست اروپا محسوب می‌شود. جمعیت مهاجران لهستانی در خارج از کشور از حدود یک میلیون و ۶۷۳ هزار نفر در سال ۱۹۹۰ به بیش از چهار میلیون و ۸۲۵ هزار نفر در سال ۲۰۲۰ رسیده است.^۷

خروج گسترده مهاجران لهستانی از این کشور یکی از مشخصه‌های اصلی تاریخ معاصر لهستان، به ویژه دوره بین جنگ (۱۹۳۹-۱۹۱۸) بود. در دوره کمونیست (۱۹۴۵-۱۹۸۹) مرزهای این کشور بسته شده و ورود و خروج مهاجران محدود شد. با این حال، در این دوران، مهاجرت هم به دلایل سیاسی و هم به دلایل اقتصادی، به صورت غیرقانونی یا به بهانه سفرهای توریستی صورت می‌گرفت. پس از سقوط رژیم کمونیستی در سال ۱۹۸۹، آزادی جابه‌جایی‌های بین‌المللی در این کشور برقرار شد و سیستم مهاجرت لهستان به طور قابل توجهی تغییر کرد. به این ترتیب، باز شدن مرزها باعث بازگشت لهستانی‌های مقیم خارج از کشور شد. در واقع، از آغاز دهه ۱۹۹۰ دهه‌ها هزار مهاجر یا فرزندان خارجی آن‌ها به لهستان بازگشتند.^۸

1. Wassink & Hagan, 2018

2. Arroyo-DeAnda & Castaöda-Camey, 2016

3. Tejada Guerrero & Bolay, 2005

4. United Nations, 2022

5. Charreau, 2011

6. Mincyt, 2011; Pasqualini, 2011; Jonkers, 2008; Charreau, 2011

7. United Nations, 2022

8. Klein-Hitpab, 2013; Kaczmarczyk, 2006; Klagge et al., 2007

• ارمنستان

سازمان همکاری و توسعه اقتصادی در پژوهشی در سال ۲۰۱۷ نشان می‌دهد که نزدیک به نیمی (۴۶ درصد) از مجموع کسانی که از ارمنستان مهاجرت کرده‌اند، به این کشور بازگشته‌اند.^۱ گزیده‌ای از برنامه‌های دفتر کمیساریای عالی امور دایاسپورا در ارمنستان که به چنین موفقیتی انجامیده‌اند، در ذیل شرح داده شده‌اند:

IGORTS: این برنامه فارغ‌التحصیلان دانشگاهی و دارای سابقه‌ی کار در خارج از کشور را دعوت می‌کند تا دوره‌ای یک‌ساله را بنا بر تخصص خود در مشاغل دولتی داخل کشور مشغول به کار شوند و سیاست‌های کشور در حوزه‌های مختلف توسعه‌ای را شکل دهند. این برنامه علاوه بر حقوق و مزایا، هزینه بلیط رفت و برگشت و اقامت افراد متخصص را نیز برعهده می‌گیرد. NerUzh: این برنامه کارآفرینان ارمنی ساکن خارج از کشور، خصوصاً در حوزه‌ی علم و فناوری را برای ایجاد کسب‌وکار در ارمنستان تشویق می‌کند و اطلاعات لازم در این راستا را در اختیارشان قرار می‌دهد. به علاوه، بخش رقابتی این برنامه بر اساس برنامه‌ی کسب‌وکار کارآفرینان، به حمایت مالی از برخی مشمولان می‌پردازد و با اعطای جایزه‌ای ۱۵ تا ۳۰ هزار دلاری به

آنها در بازگشت به وطن یاری می‌دهد.

GovTech Launchpad: دولت این برنامه رقابتی را برای انتخاب راه‌حل‌های مبتنی بر فناوری نوین برای برقراری ارتباط و بهره‌برداری از ظرفیت‌های دایاسپورا برگزار می‌کند که برندگان آن در دوره‌ای دوماهه به طور فشرده راهنمایی و آموزش دریافت می‌کنند تا راه‌حل‌های فناورانه‌ی خود را توسعه دهند.

Mapping the Armenian Diaspora: این برنامه با استفاده از کلان‌داده‌ها و ابزارهای دیجیتال تلاش می‌کند پایگاه داده‌ای منسجم از ظرفیت‌های موجود در دایاسپورا ایجاد کند.^۲

میل به بازگشت در جهان

تحلیل یافته‌های یکی از پیمایش‌های گالوپ که از مصاحبه با حدود ۶۴ هزار مهاجر نسل اول بالای ۱۵ سال در حدود ۱۶۰ کشور جهان طی سال‌های ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۸ انجام شده است، حاکی از آن است که اغلب مهاجران جهان (حدود ۷۷ درصد) دوست دارند در جایی که هستند بمانند. در حالی که تعداد کمی از آنها تمایل دارند به کشور ثانویه‌ای مهاجرت کنند (حدود ۱۶ درصد) و تعداد خیلی کمی هم تمایل دارند به کشور مبدأ خود باز گردند (حدود ۷ درصد).^۳

جدول ۷۷- مقایسه تمایل به ماندن، رفتن و بازگشت در میان مهاجران در مناطق مختلف جهان

تمایل به بازگشت به کشور زادگاه	تمایل به مهاجرت مجدد از کشور میزبان	تمایل به ماندن در کشور میزبان	
۸٪	۲۸٪	۶۴٪	جنوب صحرای آفریقا
۹٪	۲۲٪	۶۹٪	اتحادیه اروپا
۱۳٪	۱۷٪	۷۱٪	آمریکای لاتین و کارائیب
۷٪	۱۹٪	۷۴٪	خاورمیانه و شمال آفریقا
۷٪	۱۶٪	۷۸٪	سایر مناطق اروپا
۶٪	۱۴٪	۸۱٪	کشورهای مشترک المنافع
۴٪	۱۱٪	۸۵٪	آمریکای شمالی
۲٪	۱۳٪	۸۶٪	سایر مناطق آسیا
۴٪	۹٪	۸۸٪	استرالیا و نیوزلند
۷٪	۱۶٪	۷۷٪	میانگین جهان

(Gallup, 2020)

1. OECD, 2017

2. Armenia Office of the High Commissioner for Diaspora Affairs, 2022

3. Gallup, 2020

مانند سایر مهاجران در جهان، اکثر مهاجرانی که در جنوب صحرای آفریقا زندگی می‌کنند (حدود ۶۴ درصد) تمایل دارند تا در مقصد مهاجرتی خود باقی بمانند، با این وجود در مقایسه با سایر مناطق جهان، پایین‌ترین میزان تمایل به ماندن را نشان می‌دهند. علاوه بر این، ۲۸ درصد از مهاجران در این منطقه تمایل دارند تا به کشور ثانویه‌ای مهاجرت کنند که بیشترین تمایل به مهاجرت مجدد در مناطق مختلف جهان به حساب می‌آید. تنها ۸ درصد از مهاجران در این منطقه تمایل دارند تا به کشور مبدأ خود باز گردند.^۱

۶۹ درصد از مهاجرانی که در اتحادیه اروپا زندگی می‌کنند تمایل دارند در مقصد مهاجرتی خود باقی بمانند، در حالی که ۲۲ درصد مایل هستند به کشور دیگری نقل مکان کنند و تنها ۹ درصد تمایل دارند به کشور مبدأ خود باز گردند.

وجه اشتراکی که بین این دو منطقه به ظاهر ناهمگون وجود دارد، سهم قابل توجه مهاجرت‌های درون منطقه‌ای است. با این وجود، یک تفاوت اساسی بین مهاجران این دو منطقه وجود دارد و آن هم این است که اکثر مهاجرانی که در اتحادیه اروپا تمایل به مهاجرت مجدد دارند، می‌خواهند به کشور دیگری در اتحادیه اروپا بروند؛ در حالی که اکثر مهاجرانی که در منطقه جنوب صحرای آفریقا تمایل به مهاجرت مجدد دارند، می‌خواهند منطقه را ترک کنند و به کشورهای آمریکای شمالی یا اروپای غربی بروند.^۲

آمریکای شمالی و منطقه استرالیا و نیوزلند در طرف مقابل طیف قرار دارند. این دو منطقه که از مهم‌ترین قطب‌های جذب مهاجران هستند و کمترین نرخ مهاجرت‌های درون منطقه‌ای را دارند، از وضعیت کاملاً متفاوتی برخوردار هستند. مهاجران در این مناطق، بالاترین سطح از تمایل به ماندن و پایین‌ترین سطح از تمایل به بازگشت را دارند.^۳

یکی از عوامل اثرگذار بر میل به ماندن، میل به مهاجرت مجدد و یا میل به بازگشت، میزان رضایت یا نارضایتی مهاجران از وضعیت خود در مقاصد مهاجرتی آن‌ها است. در سطح جهانی به طور میانگین، مهاجرانی که می‌خواهند در مقصد مهاجرتی خود باقی بمانند، به احتمال زیاد وضعیت زندگی خود را به اندازه‌ای مثبت ارزیابی می‌کنند که خود را بسیار موفق^۴ در نظر بگیرند و سهم کمتری از آنان وضعیت خود را رنج‌آور^۵ تصور می‌کنند. یافته‌های گالوپ گویای آن است که ۴۰ درصد از مهاجرانی که تمایل به ماندن در مقصد مهاجرتی خود را دارند، وضعیت خود را موفق و رو به رشد تصور می‌کنند. در حالی که میزان مثبت ارزیابی کردن وضعیت خود در مقصد مهاجرتی در میان کسانی که تمایل دارند مهاجرت مجدد کنند یا به کشور مبدأ خود باز گردند متفاوت است. حدود ۳۰ درصد از کسانی که تمایل دارند مهاجرت مجدد کنند، وضعیت خود را بسیار موفق و رو به رشد می‌بینند، در حالی که ۳۷ درصد از کسانی که دوست دارند به کشور مبدأ خود باز گردند وضعیت خود را بسیار موفق و رو به رشد می‌بینند.^۶

1. Gallup, 2020

2. Ibid

3. Ibid

4. Thriving

5. Suffering

6. Ibid

جدول ۷۸- میزان رضایت مهاجران در استرالیا و نیوزلند، اتحادیه اروپا و شورای همکاری خلیج فارس در سال ۲۰۱۸

سهم افراد ناراضی* (درصد)	سهم افراد راضی* (درصد)	
		استرالیا و نیوزلند
۲	۶۲	تمایل به ماندن
۲	۵۶	تمایل به مهاجرت مجدد
۵	۵۰	تمایل به بازگشت
		اتحادیه اروپا
۷	۳۹	تمایل به ماندن
۱۰	۳۰	تمایل به مهاجرت مجدد
۹	۳۴	تمایل به بازگشت
		کشورهای شورای همکاری خلیج فارس
۳	۴۲	تمایل به ماندن
۴	۳۷	تمایل به مهاجرت مجدد
۵	۳۶	تمایل به بازگشت

(Gallup, 2020)

* افراد راضی کسانی هستند که وضعیت خود را در حال رشد می‌بینند، در حالی که افراد ناراضی کسانی هستند که از وضعیت خود رنج می‌برند.

اتحادیه اروپا و کشورهای شورای همکاری خلیج فارس، هر چه مهاجران کمتر احساس موفق بودن کنند، کمتر تمایل به ماندن خواهند داشت^۱.

ارتباط بین میزان رضایت و تمایل به ماندن مهاجران تا حد زیادی از الگوی جهانی برخی از مهم‌ترین مناطق مهاجرپذیر پیروی می‌کند. در مقاصد اصلی مهاجران بین‌المللی همچون استرالیا و نیوزلند،

1. Gallup, 2020

جدول ۷۹- میزان رضایت مهاجران در آمریکای لاتین، خاورمیانه و شمال آفریقا و کشورهای مشترک المنافع در سال ۲۰۱۸

کشورهای مستقل مشترك المنافع	سهم افراد راضی* (درصد)	سهم افراد ناراضی* (درصد)
تمایل به ماندن	۲۵	۱۸
تمایل به مهاجرت مجدد	۲۲	۱۷
تمایل به بازگشت	۲۲	۲۸
آمریکای لاتین و کارائیب		
تمایل به ماندن	۴۱	۱۰
تمایل به مهاجرت مجدد	۳۷	۷
تمایل به بازگشت	۴۲	۷
خاورمیانه و شمال آفریقا (به استثنای کشورهای حاشیه خلیج فارس)		
تمایل به ماندن	۱۹	۲۱
تمایل به مهاجرت مجدد	۱۹	۲۳
تمایل به بازگشت	۲۷	۹

(Gallup, 2020)

* افراد راضی کسانی هستند که وضعیت خود را در حال رشد می‌بینند، در حالی که افراد ناراضی کسانی هستند که از وضعیت خود رنج می‌برند.

زندگی می‌کنند، وضعیت آنها در کشور مقصد چگونه است و وضعیتشان پس از بازگشت به کشور مبدأ چگونه خواهد بود. اما تفاوت رفتار افراد بر اساس منطقه‌ای که در آن هستند یا چه ارزیابی از وضعیت زندگی خود دارند، بر پیچیدگی جریانات جابه‌جایی آنها می‌افزاید. بنابراین هیچ رویکرد یکسانی برای درک همه جریانات در مناطق مختلف جهان وجود ندارد.^۳

همانطور که پیش‌تر بررسی کردیم، به طور میانگین حدود ۷ درصد از مهاجران تمایل دارند به کشور مبدأ خود باز گردند. با این وجود، حداقل ۸۰ درصد از مهاجران در بسیاری از کشورهای جهان، تمایلی به ترک مقصد مهاجرتی خود و بازگشت به وطن یا هر جای دیگری ندارند. در عین حال میزان تمایل به جابه‌جایی در میان مهاجران ملیت‌های مختلف متفاوت است.

بسیاری از مناطق دیگر از جمله کشورهای مستقل مشترك المنافع^۱، آمریکای لاتین و کارائیب و خاورمیانه و شمال آفریقا (به استثنای کشورهای حاشیه خلیج فارس) از چنین الگویی پیروی نمی‌کنند. برای مثال در کشورهای مستقل مشترك المنافع، مهاجرانی که وضعیت خود را رنج‌آور ارزیابی می‌کنند، به احتمال زیاد تمایل به بازگشت به کشور مبدأ خود را دارند. همچنین مهاجرانی که در منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا (به استثنای کشورهای حاشیه خلیج فارس) وضعیت خود را خیلی موفق ارزیابی می‌کنند، به احتمال زیاد تمایل به بازگشت دارند، در حالی که اگر از وضعیت خود خیلی ناراضی باشند با احتمال بیشتری در مقصد مهاجرتی خود می‌مانند.^۲

بنابراین تمایل مهاجران به ماندن، بازگشت یا مهاجرت مجدد بستگی به این دارد که اکنون در کجا

۱. اتحادیه کشورهای مستقل مشترك المنافع، شامل برخی از جمهوری‌های مستقل اتحاد جماهیر شوروی سابق است و شامل کشورهای آذربایجان، ارمنستان، ازبکستان، بلاروس، تاجیکستان، روسیه، قرقیزستان، قزاقستان، مولداوی، ترکمنستان، افغانستان و مغولستان می‌باشد.

2. Gallup, 2020

3. Ibid

برای مثال، مهاجران یونانی، ازبکستانی، مالزیایی، بریتانیایی، پرتغالی و... به ترتیب بیشترین تمایل را برای ماندن در مقصد مهاجرتی خود دارند. در حالی که کشوری مانند پرتغال به شدت در تلاش است تا پرتغالی‌های مقیم خارج از کشور را به وطن بازگرداند و به حفظ سرمایه‌های انسانی خود بپردازد.^۱

جدول ۸۰- مهاجران ملیت‌های مختلف با بیشترین میل به ماندگاری در کشور میزبان در سال ۲۰۱۸

نام کشور	تمایل به ماندن در کشور میزبان	تمایل به مهاجرت مجدد از کشور میزبان	تمایل به بازگشت به کشور زادگاه
یونان	۹۰٪	۷٪	۳٪
ازبکستان	۸۸٪	۱۱٪	۲٪
مالزی	۸۷٪	۹٪	۴٪
بریتانیا	۸۷٪	۸٪	۵٪
پرتغال	۸۶٪	۶٪	۸٪
فلسطین	۸۴٪	۱۳٪	۳٪
عراق	۸۴٪	۱۵٪	۱٪
لهستان	۸۳٪	۱۵٪	۲٪
بلاروس	۸۳٪	۱۰٪	۷٪
قزاقستان	۸۲٪	۱۷٪	۱٪
یمن	۸۰٪	۱۴٪	۵٪
بوسنی و هرزگوین	۸۰٪	۱۹٪	۱٪
اوکراین	۸۰٪	۱۸٪	۲٪

(Gallup, 2019)

* حداقل با ۳۰۰ مهاجر نسل اول از هر ملیت مصاحبه شده است.

تلاش دولتمردان این کشورها برای بازگرداندن مهاجران خود، به ویژه برای کشورهای هم‌چون عراق و اوکراین، احتمالاً بسیار دشوار خواهد بود. چرا که تمایل به بازگشت در میان مهاجران اینگونه کشورها در سطح کمتر از ۱۰ درصد قرار دارد.^۲

1. Gallup, 2019

2. Ibid

عربستان سعودی حدود ۳۰ درصد، در میان مهاجران استرالیایی حدود ۲۱ درصد و در میان مهاجران ترکیه‌ای حدود ۲۰ درصد است. ۱۵ درصد از مهاجران آمریکایی و فرانسوی نیز تمایل دارند به وطنشان باز گردند.^۱

در عین حال، کشورهایی وجود دارند که می‌توانند دایاسپورای خود را به راحتی به وطن باز گردانند. برای مثال، مهاجران ساکن در عربستان سعودی بیشترین تمایل را برای بازگشت دارند. میل به بازگشت در میان مهاجران

جدول ۸۱- مهاجران ملیت‌های مختلف با بیشترین میل به بازگشت در سال ۲۰۱۸

اتباع کشورها	تمایل بازگشت به زادگاه
عربستان سعودی	۳۰٪
استرالیا	۲۱٪
ترکیه	۲۰٪
مالی	۱۶٪
ایالات متحده آمریکا	۱۵٪
فرانسه	۱۵٪

(Gallup, 2019)

* حداقل با ۳۰۰ مهاجر نسل اول از هر ملیت مصاحبه شده است.

جدول ۸۲- مهاجران ملیت‌های مختلف با کمترین میل به بازگشت در سال ۲۰۱۸

اتباع کشورها	تمایل بازگشت به زادگاه
قزاقستان	۱٪
عراق	۱٪
بوسنی و هرزگوین	۱٪
ایران	۱٪
ازبکستان	۲٪
اوکراین	۲٪
لهستان	۲٪
فیلیپین	۲٪
اندونزی	۲٪
کنگو	۳٪
چین	۳٪
پاکستان	۳٪
فلسطین	۳٪
گرجستان	۳٪
صربستان	۳٪
یونان	۳٪

(Gallup, 2019)

* حداقل با ۳۰۰ مهاجر نسل اول از هر ملیت مصاحبه شده است.

بنابراین، علیرغم اینکه رهبران بسیاری از کشورها تمایل به باز گرداندن هموطنان دایاسپورای خود به زادگاهشان را دارند تا بتوانند از دانش، مهارت و تجربیات آنان در خارج از کشور بهره‌مند شوند، در مسیر پیش رویشان با چالش سختی به عنوان میل به بازگشت دایاسپورا مواجه هستند؛ چرا که شواهد حاکی از آن است که اکثر مهاجران تمایلی برای بازگشت به وطن ندارند. اگر چه ممکن است دلایلی

که منجر به مهاجرت افراد از زادگاهشان شده است در اثر اقدامات رهبران نباشد؛ چنانچه سیاست‌گذاران بخواهند دایاسپورای خارج از کشور را ترغیب به بازگشت کنند، باید دلایل قانع‌کننده‌ای برای بازگشت آنان بیابند و با طراحی و پیاده‌سازی سیاست‌های سرمایه‌گذاری و ادغام مجدد در بازار کار، آنان را تشویق به بازگشت کنند.^۱

1. Gallup, 2019

■ مهاجرت‌های بازگشتی در ایران

مهاجرت ایرانیان به خارج از کشور، به ویژه مهاجرت نخبگان از ایران، هرچند قدمتی طولانی دارد، اما در سال‌های اخیر به چالشی مناقشه‌برانگیز در کشور تبدیل شده است. بر اساس آخرین آمار در سال ۲۰۱۹ تقریباً ۱/۸ درصد از دانشجویان ایرانی در خارج از کشور تحصیل می‌کنند که در مقایسه با میانگین بین‌المللی (۲/۶ درصد) همچنان رقم پایینی است.^۱ به عبارت دیگر، سهم دانشجویان ایرانی خارج از کشور نسبت به کل دانشجویان ایرانی در مقایسه با نسبت دانشجویان بین‌المللی در جهان، رقم قابل توجهی نیست. با این وجود، به منظور استفاده صحیح و مناسب از ظرفیت‌های علمی نخبگان در راستای توسعه همه‌جانبه کشور، نباید از ظرفیت استعدادهای برتر و نخبگان غیرمقیم غافل شد.

علیرغم اینکه میزان بازگشت مهاجران ایرانی در مقایسه با میزان مهاجرت از کشور رقم قابل توجهی نیست، اما بازگشت هر یک از آنان می‌تواند منجر به انتقال سرمایه، دانش و تکنولوژی شود و به رشد و توسعه کشور بینجامد. با این وجود، این حوزه از مهاجرت دارای خلأهای آماری بسیاری است که پژوهش در این زمینه را با مشکل مواجه کرده است. بنابراین نمی‌توان آمار متقن و جامعی درباره میزان بازگشت مهاجران ایرانی ارائه کرد. چرا که رصد مهاجران پس از یک دوره مهاجرت کار بسیار دشواری است. تنها آمار موجود مربوط به نرخ بازگشت داوطلبانه حمایت شده ایرانیان است که در مجموع از سال ۲۰۰۳ تا ۲۰۲۱ بالغ بر ۱۴ هزار مهاجر ایرانی را شامل می‌شود. از طرف دیگر، در راستای نیل به اهداف بلندمدت چشم‌انداز علمی کشور و بهره‌گیری از ذخایر علمی دانشمندان و متخصصان ایرانی خارج از کشور، طرح همکاری با متخصصان و دانشمندان ایرانی غیرمقیم از سال ۱۳۹۳ به منظور انتقال دانش، تجربه و ایده‌های فناورانه به کشور توسط معاونت امور بین‌الملل و تبادل فناوری معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری و با همکاری دانشگاه‌ها، پژوهشگاه‌ها و مراکز علمی

و فناوری منتخب کشور به عنوان پایگاه تخصصی همکار اجرا شد تا در قالب حمایت از انجام دوره‌های علمی و تحقیقاتی همچون پسا دکتري، فرصت مطالعاتی، استاد مدعو و معین، تعریف پروژه‌های فناوری کوتاه‌مدت و بلندمدت و برگزاری سخنرانی‌ها و کارگاه‌های تخصصی به ارتباط مؤثر محققان با مراکز علمی و فناوری برگزیده کشور یاری نماید.

اجرای این طرح نیز گامی ارزشمند در راستای استفاده از ظرفیت دایاسپورای ایرانی تحصیل‌کرده در خارج از کشور است و نتایج مطلوبی نیز به همراه داشته است و منجر به بازگشت حدود دو هزار و ۵۰۰ نفر شده است. با این وجود، رویکرد ایران در قبال مهاجرت‌های بازگشتی تاکنون به نحوی نبوده که مهاجران خارج از وطن را به شکل جدی به بازگشت به ایران ترغیب کند. چرا که وضعیت کلی کشور و سیاست‌ها و برنامه‌های بازگشت ایران، در حجم و گستردگی و اثربخشی همچنان محدود است و نیازمند تعمیق و تقویت بنیادین است.

بنابراین در صورتی که کشور ایران بخواهد استفاده بهینه‌تری از ظرفیت ایرانیان خارج از کشور داشته باشد، باید علاوه بر تغییر رویکرد سیاستی خود در قبال مهاجران خارج از ایران، به بهبود زیرساخت‌های کشور بپردازد تا آمادگی بیشتری برای جذب متخصصان خارج از کشور پیدا کند و فرصت‌های بیشتری برای باز ادغام اقتصادی و اجتماعی آنان ایجاد کند.

در ادامه سعی شده است با بررسی آمار مهاجرت‌های بازگشتی و سیاست‌های بازگشت در ایران، به توصیف و تبیین مهاجرت بازگشتی در کشور پرداخته شود؛ همچنین با استفاده از نتایج مطالعات میدانی که طی سال‌های مختلف توسط رصدخانه مهاجرت ایران و سایر افراد انجام شده است، وضعیت میل به بازگشت و پیشران‌های آن در میان ایرانیان خارج از کشور بررسی شود.

در زمینه بازگشت‌های اجباری نهادهایی همچون سازمان بین‌المللی مهاجرت (IOM) و آژانس پناهندگان سازمان ملل متحد (UNHCR) که سالانه تعداد افراد رد مرز شده را اعلام می‌کنند، آماری در خصوص تعداد ایرانیان رد مرز شده اعلام نمی‌کنند. بنابراین نمی‌توان در خصوص نرخ بازگشت اجباری ایرانیان اظهار نظر کرد.

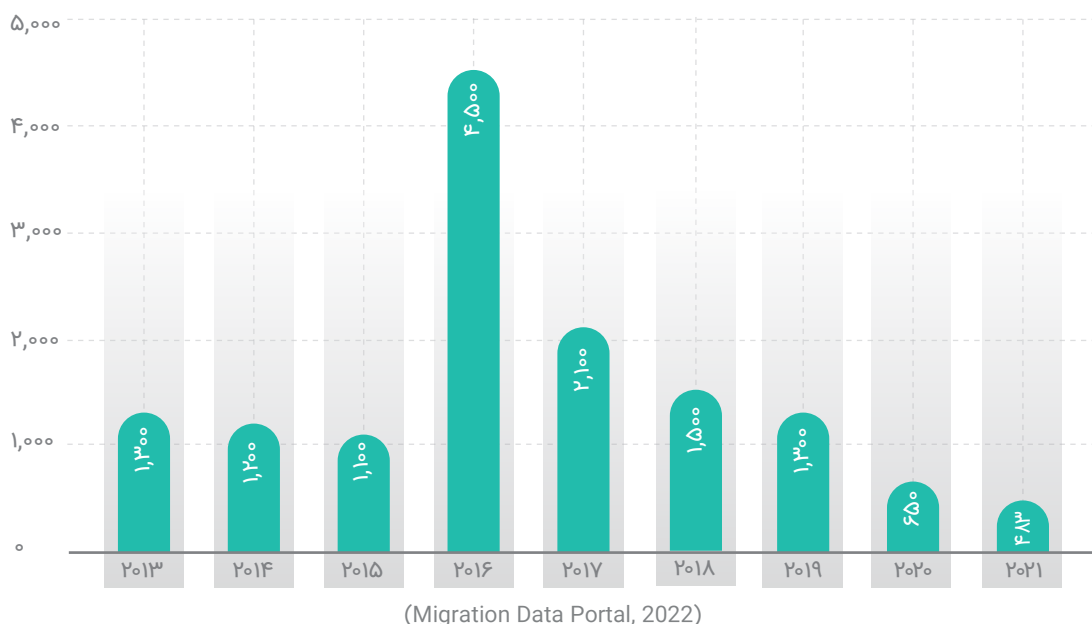
بازگشت داوطلبانه حمایت شده در ایران

آخرین آمار پورتال جهانی مهاجرت گویای آن است که از سال ۲۰۱۳ تا سال ۲۰۲۱ میلادی، در مجموع بالغ بر ۱۴ هزار مهاجر ایرانی بازگشت داوطلبانه حمایت شده داشته‌اند. نوسانات میزان بازگشت داوطلبانه حمایت شده مهاجران ایرانی طی سال‌های ۲۰۱۳ تا ۲۰۲۱ مطابق نمودار پیش رو است.^۱

سیاست‌گذاری مهاجرت‌های بین‌المللی باید مبتنی بر آمار و داده‌های متقن و مستند مهاجرتی باشد تا موجب تقویت و استحکام مبنایی سیاست‌های اتخاذ شده در حوزه مهاجرت شود و زمینه سنجش اثربخشی این سیاست‌ها را بر اساس شاخص‌های کلیدی کمی و کیفی فراهم آورد. با این وجود، ایران نیز همانند سایر کشورهای جهان دارای خلأهای آماری و پژوهشی در حوزه مهاجرت‌های بازگشتی است و علیرغم اینکه بازگشت مهاجران یکی از مهم‌ترین شاخص‌های مهاجرت در کشورهای در حال توسعه از جمله ایران محسوب می‌شود؛ اما نمی‌توان درباره آمار واقعی میزان مهاجران بازگشتی در کشورمان اظهار نظر کرد. اگر مهاجرت‌های بازگشتی را در سه دسته کلی بازگشت‌های اجباری، بازگشت‌های داوطلبانه حمایت شده و بازگشت‌های داوطلبانه مستقل در نظر بگیریم، بازگشت ایرانیان به قرار زیر خواهد بود:

نمودار ۱۰۱- فراوانی بازگشت داوطلبانه و ادغام مجدد حمایت‌شده مهاجران ایرانی، (۲۰۲۱ تا ۲۰۱۳)

بازگشت داوطلبانه مستقل در ایران

ایرانیان برجسته توسط معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری و مرکز تعاملات بین‌المللی علم و فناوری به طور رسمی پیاده‌سازی و اجرا شد. اجرای این طرح، دستاوردهای کمی و کیفی قابل توجهی برای کشور ایران به همراه داشته است از جمله اینکه منجر به ایجاد پایگاه آماری منسجمی از متخصصان ایرانی بازگشتی شده است. بر اساس آخرین آمار موجود از ابتدای آغاز این طرح تا پایان مرداد ماه سال ۱۴۰۱، هشت هزار و ۵۸ نفر از ایرانیان خارج از کشور درخواست استفاده از تسهیلات طرح را داشته‌اند که از این میان سه هزار و ۷۴۲ درخواست تأیید شده است، دو هزار و ۶۷۷ درخواست رد شده است و مابقی درخواست‌های انصرافی یا بدون وضعیت هستند. شواهد حاکی از آن است که اجرای این طرح منجر به بازگشت حدود دو هزار و ۴۸۷ نفر از متخصصان و فارغ‌التحصیلان ایرانی تا پایان تیر ماه ۱۴۰۱ شده است.^۱

رصد و پایش مهاجران پس از یک دوره کار و یا تحصیل در خارج از کشور امر بسیار دشواری است. بنابراین نمی‌توان تخمین دقیقی درباره میزان بازگشت داوطلبانه مستقل ایرانیان داشت. اما با توجه به اهمیت ظرفیت استعدادهای برتر و نخبگان غیر مقیم و لزوم استفاده از این ظرفیت‌های مهم برای توسعه اقتصاد دانش بنیان، می‌توانیم به آمار متخصصان ایرانی بازگشتی از طریق طرح همکاری با متخصصان دانشمندان ایرانی غیر مقیم استناد کنیم.

از آنجایی که تا پیش از سال ۱۳۹۳ مهاجرت بازگشتی، حتی بازگشت متخصصان و دانشمندان ایرانی به طور ملی رصد نمی‌شد، بنابراین آمار دقیق و جامعی در این باره تا پیش از سال مذکور وجود ندارد. البته اظهار نظرهای متفاوتی پیرامون این موضوع همواره وجود داشته است.

از سال ۱۳۹۳ طرح همکاری با متخصصان و دانشمندان ایرانی غیرمقیم با هدف تسهیل بازگشت

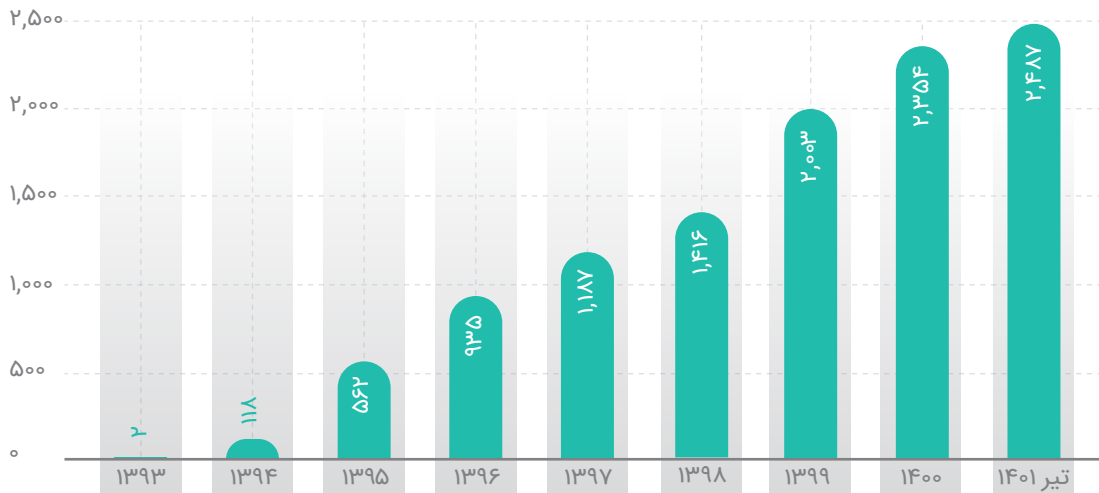
۱. معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری، ۱۴۰۱

متخصصان ایرانی بازگشتی

همکاری با متخصصان و دانشمندان ایرانی غیرمقیم
بهرمند شده‌اند.

از ابتدای اسفند ماه سال ۱۳۹۳ تا پایان تیر ماه سال
۱۴۰۱ در مجموع دو هزار و ۴۸۷ ایرانی از تسهیلات طرح

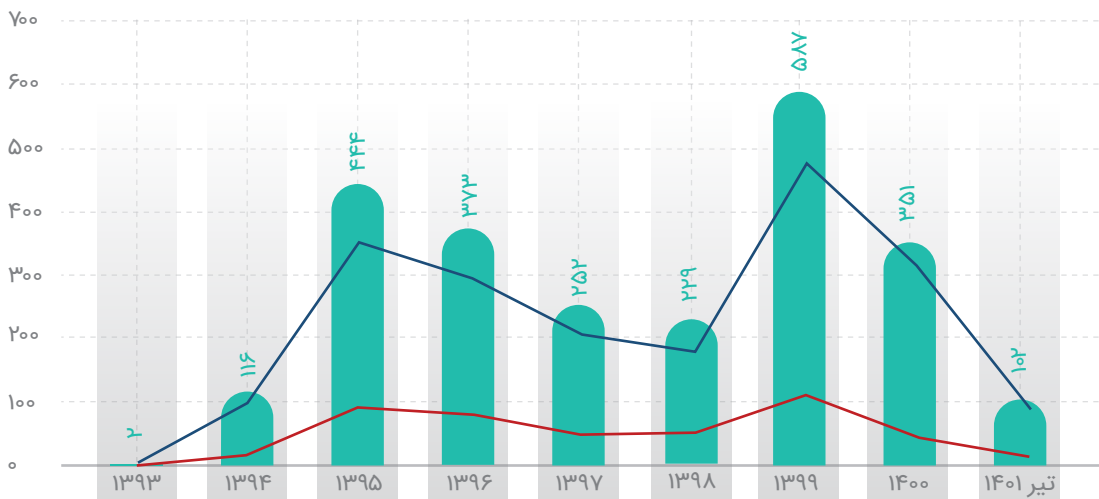
نمودار ۱۰۲- فراوانی تجمعی متخصصان ایرانی بازگشتی، (اسفند ۱۳۹۳ تا تیر ۱۴۰۱)

(معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری، ۱۴۰۱)

* سال بازگشت ۳۱ نفر از متخصصان ایرانی نامشخص است که به مجموع متخصصان ایرانی بازگشتی اضافه شده است.

نمودار ۱۰۳- فراوانی متخصصان ایرانی بازگشتی به تفکیک جنسیت، (اسفند ۱۳۹۳ تا تیر ۱۴۰۱)

● فراوانی کل متخصصان ایرانی بازگشتی — فراوانی مردان ایرانی بازگشتی — فراوانی زنان ایرانی بازگشتی

(معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری، ۱۴۰۱)

* سال بازگشت ۳۱ نفر از متخصصان ایرانی نامشخص است که در این آمار در نظر گرفته نشده است.

همانطور که از نمودار فراوانی متخصصان ایرانی بازگشتی در سال‌های مختلف مشخص است، در سال‌های ۱۳۹۵ و ۱۳۹۶ با توجه به اشتهاار طرح بازگشت متخصصان و همچنین چشم‌انداز سیاسی و اقتصادی مساعد ایران به علت امضای توافق‌نامه برجام، تعداد ایرانیان بازگشتی رشد یافته و به تراز بالای ۴۰۰ نفر رسیده است. سپس از سال ۱۳۹۷ همزمان با بازگشت تحریم‌ها، بازگشت متخصصان ایرانی روند نزولی یافته است، تا اینکه از سال ۱۳۹۹ و با آغاز همه‌گیری ویروس کرونا، روند مهاجرت‌های بازگشتی در جهان و ایران افزایش یافته است و میزان بازگشت ایرانیان مجدداً رشد یافته و به بیشترین سطح خود در تراز ۶۰۰ نفر رسیده است.

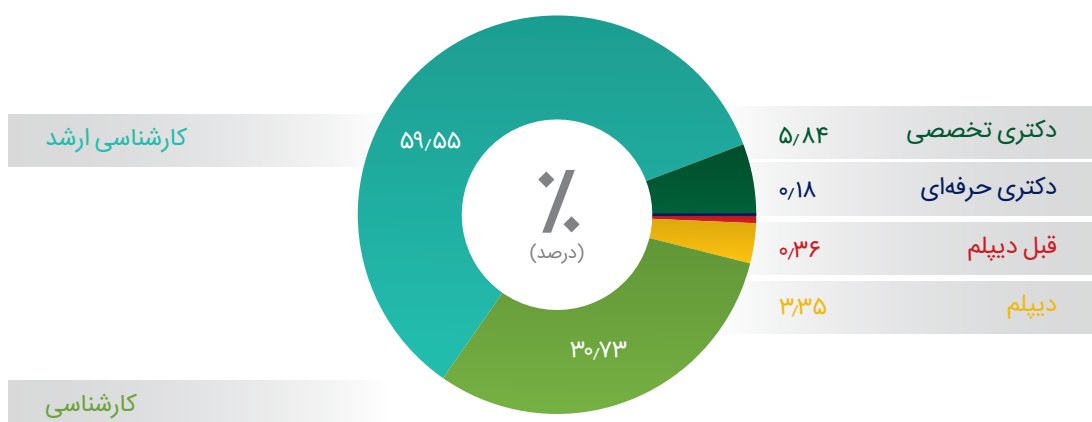
از مجموع دو هزار و ۴۸۷ متخصص ایرانی بازگشتی، دو هزار و ۳۲ نفر (معادل ۸۲ درصد) را مردان تشکیل می‌دهند و زنان ۴۵۵ نفر (معادل ۱۸ درصد) را تشکیل می‌دهند. این در حالی است که شکاف قابل توجهی در مهاجرت زنان و مردان ایرانی وجود ندارد. با توجه به آخرین آمار سازمان ملل از جمعیت مهاجران جهان در سال ۲۰۲۰، حدود ۵۳ درصد از جمعیت مهاجران ایرانی در جهان را مردان تشکیل می‌دهند و زنان حدود ۴۷ درصد از این جمعیت را تشکیل می‌دهند. واضح است که اختلاف قابل توجهی در بازگشت مردان و زنان ایرانی مهاجر وجود دارد و بازگشت زنان به مراتب کمتر از مردان است. بررسی دایاسپورای ایرانی در سال ۱۹۹۹ حاکی از آن است که در مجموع زنان ایرانی

نسبت به مردان ایرانی تجربه بهتری از مهاجرت دارند. ضمن اینکه آنان نسبت به مردان آمادگی بیشتری برای مهاجرت داشته و تلاش بیشتری برای ساختن زندگی تازه در مقصد مهاجرتی خود می‌کنند.^۲ به این ترتیب، تمایل به بازگشت در میان زنان ایرانی کمتر از مردان ایرانی است و به تبع میزان بازگشت مردان ایرانی بیشتر از میزان بازگشت زنان ایرانی خواهد بود.

تحصیلات متخصصان ایرانی بازگشتی

بر اساس آخرین آمار موجود در سال ۱۴۰۱، اغلب متخصصان ایرانی که به کشور بازگشته‌اند، تا مقطع کارشناسی ارشد خود را در ایران گذرانده بودند. به عبارت دیگر، حدود ۶۰ درصد از متخصصان ایرانی بازگشتی، پس از اتمام مقطع کارشناسی ارشد خود از ایران مهاجرت کرده و مجدداً به کشور بازگشته‌اند. حدود ۳۱ درصد از آنان پس از اتمام دوره کارشناسی خود از ایران مهاجرت کرده و مجدداً به کشور بازگشته‌اند. حدود شش درصد از آنان پس از اتمام دوره دکتری تخصصی از ایران مهاجرت کرده بودند. حدود سه درصد از آنان پس از گرفتن مدرک دیپلم یا کمتر از یک درصد آنان قبل از گرفتن مدرک دیپلم یا پس از گرفتن دکترای حرفه‌ای از ایران مهاجرت کرده بودند و مجدداً به ایران بازگشته‌اند.

نمودار ۱۰۴- میزان تحصیلات متخصصان ایرانی بازگشتی پیش از مهاجرت، (اسفند ۱۳۹۳ تا اردیبهشت ۱۴۰۱)

(معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری، ۱۴۰۱)

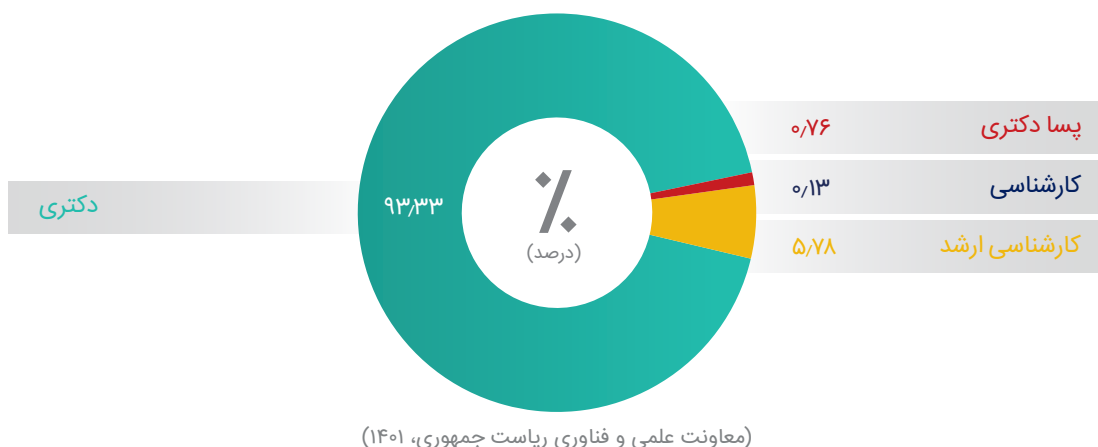
1. United Nations, 2022

2. Moghissi, 1999

شواهد حاکی از آن است که اغلب متخصصان ایرانی بازگشتی دارای مدرک دکتری هستند. به عبارت دیگر، حدود ۹۳ درصد از آنان دارای مدرک دکتری، حدود شش درصد دارای مدرک کارشناسی ارشد و حدود یک

درصد دارای مدرک پسا دکتری یا کارشناسی هستند. ضمن اینکه برخی از آنان با سمت استادیار، دانشیار یا استاد تمام به کشور بازگشته‌اند.

نمودار ۱۰۵- میزان تحصیلات متخصصان ایرانی پس از بازگشت، (اسفند ۱۳۹۳ تا اردیبهشت ۱۴۰۱)

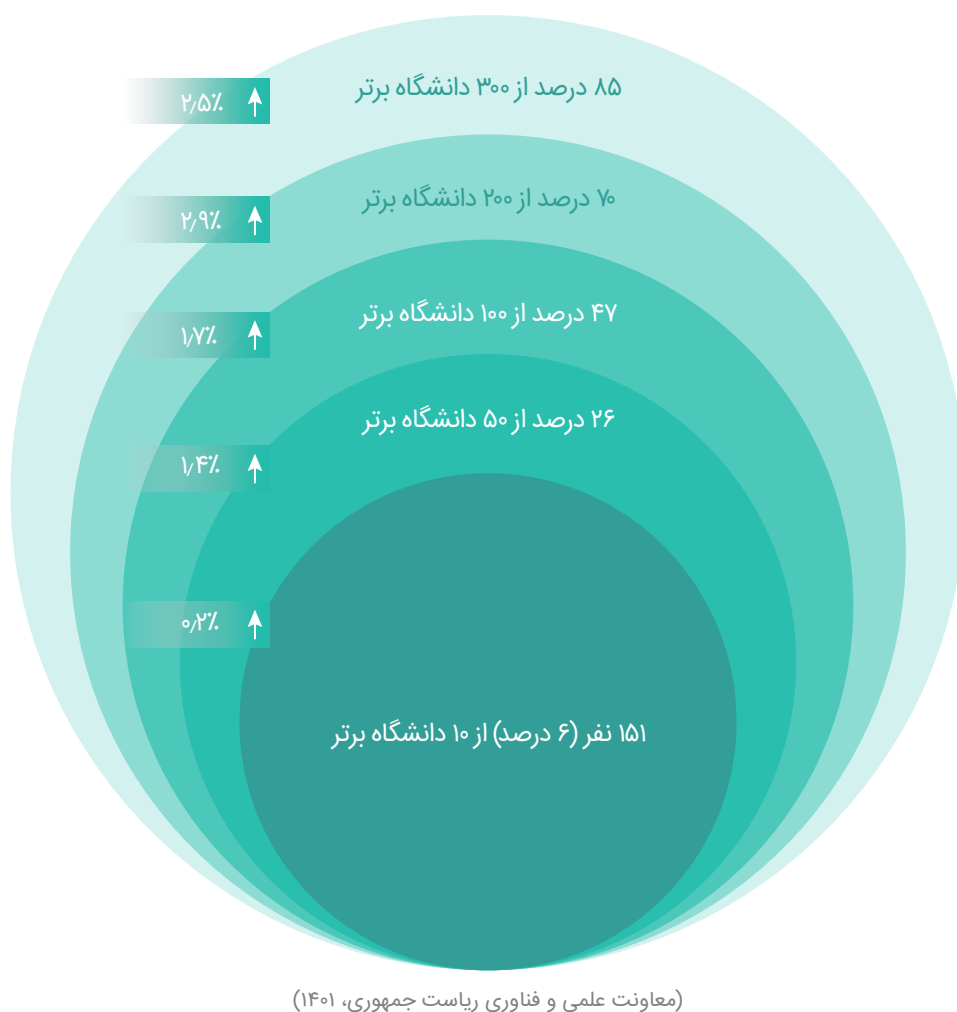
ایران از کشورهایی است که بر بازگرداندن متخصصان برجسته از دانشگاه‌های برتر تأکید داشته است. لذا، تسهیلات ارائه شده غالباً مختص دانشجویان و فارغ التحصیلان ایرانی است که در بهترین دانشگاه‌ها و در بالاترین تراز جهانی تحصیل کرده‌اند. بنابراین بر اساس آخرین آمار (پایان اردیبهشت ماه ۱۴۰۱)، ۱۵۱ نفر از متخصصان ایرانی، معادل ۶ درصد از ۱۰ دانشگاه برتر جهان، ۲۶ درصد از ۵۰ دانشگاه برتر جهان، ۴۷ درصد از ۱۰۰ دانشگاه برتر جهان، ۷۰ درصد از ۲۰۰ دانشگاه برتر جهان و ۸۵ درصد از ۳۰۰ دانشگاه برتر جهان به ایران بازگشته‌اند.

لازم به ذکر است که سهم متخصصان ایرانی که تا

اردیبهشت سال ۱۴۰۱ از ۱۰ دانشگاه برتر بازگشته‌اند، نسبت به تخصصی که تا سال ۱۴۰۰ از ۱۰ دانشگاه برتر بازگشته‌اند، حدود ۰/۲ درصد افزایش پیدا کرده است. به همین ترتیب شاهد افزایش ۱/۴ درصدی، ۱/۷ درصدی، ۲/۹ درصدی و ۲/۵ درصدی در جمعیت تخصصی هستیم که از ۵۰ دانشگاه برتر، ۱۰۰ دانشگاه برتر، ۲۰۰ دانشگاه برتر و ۳۰۰ دانشگاه برتر بازگشته‌اند. چنین آماری نشان دهنده تغییر استراتژی مرکز تعاملات معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری برای بازگرداندن مهاجران ایرانی ماهرتر، متخصص‌تر و با رزومه علمی قوی‌تر و اعمال سخت‌گیری بیشتر برای اعطای تسهیلات به متقاضیان این طرح است.

شکل ۱۸- فراوانی متخصصان ایرانی بازگشتی بر اساس رتبه دانشگاه محل تحصیل، (اسفند ۱۳۹۳ تا اردیبهشت ۱۴۰۱)

(معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری، ۱۴۰۱)

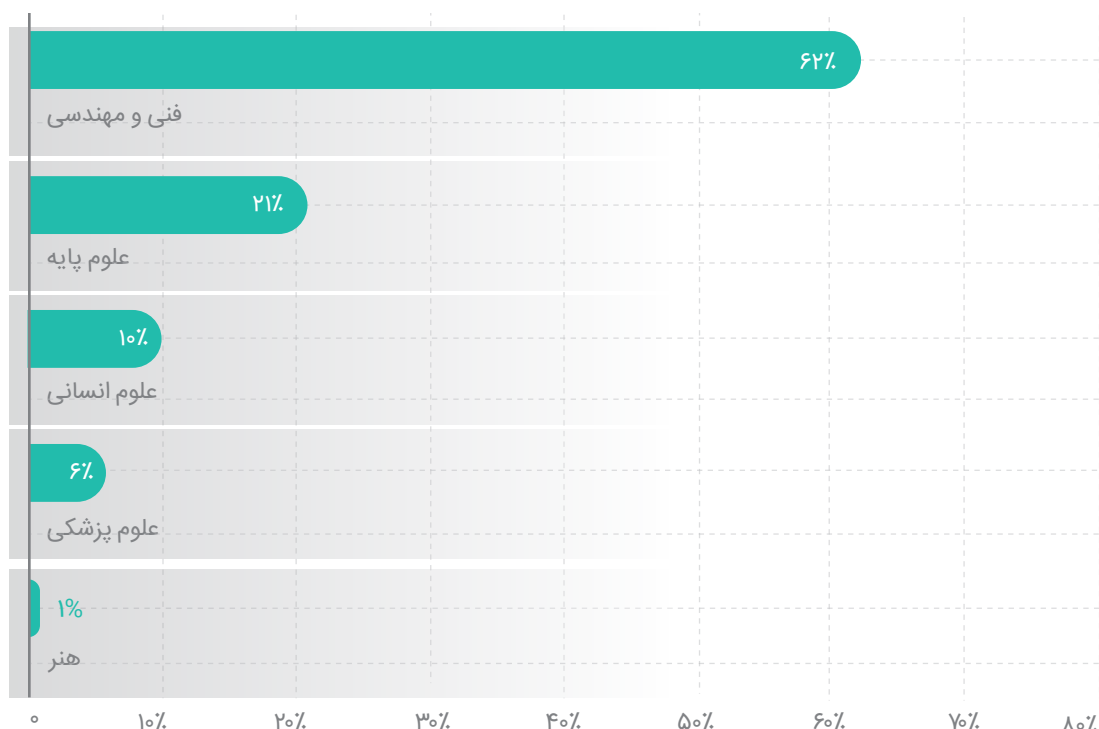
مهندسی و ریاضیات^۱ (STEM) معروف هستند.^۲ با توجه به اینکه جریان خروج دانشجویان بیشتر مربوط به این رشته‌ها است، به تبع جریان بازگشت نیز بیشتر مربوط به این رشته‌ها خواهد بود. به عبارت دیگر، اغلب ایرانیان بازگشتی از طریق طرح همکاری با متخصصان و دانشمندان ایرانی غیرمقیم (حدود ۶۲ درصد) در حوزه فنی مهندسی مشغول به تحصیل و کار هستند. حوزه‌های علوم پایه، علوم انسانی، علوم پزشکی و هنر به ترتیب با سهم‌های ۲۱ درصد، ده درصد، شش درصد و یک درصد در رده‌های بعدی قرار دارند.

بخش قابل توجهی از دانشجویان ایرانی که برای ادامه تحصیل به خارج از کشور می‌روند، فارغ‌التحصیلان رشته‌های علوم پایه و مهندسی هستند. بررسی رشته تحصیلی دانشجویان ایرانی در ایالات متحده آمریکا به عنوان اولین مقصد دانشجویان ایرانی در سال ۲۰۲۱ حاکی از آن است که حدود نیمی از دانشجویان ایرانی مشغول به تحصیل در آمریکا، دانشجویان مهندسی هستند؛ رشته‌های ریاضیات و علوم کامپیوتر با حدود ۱۴ درصد در رده‌ی بعدی قرار دارند؛ علوم پایه و فیزیک هم با ۱۳ درصد در رده‌ی سوم قرار می‌گیرند. واضح است که اغلب دانشجویان ایرانی در آمریکا، مشغول به تحصیل در رشته‌هایی هستند که به علوم، فناوری،

1. Science Technology Engineering Mathematics

2. Open Doors, 2022

نمودار ۱۰۶- گروه رشته تحصیلی متخصصان ایرانی بازگشتی، (اسفند ۱۳۹۳ تا اردیبهشت ۱۴۰۱)

(معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری، ۱۴۰۱)

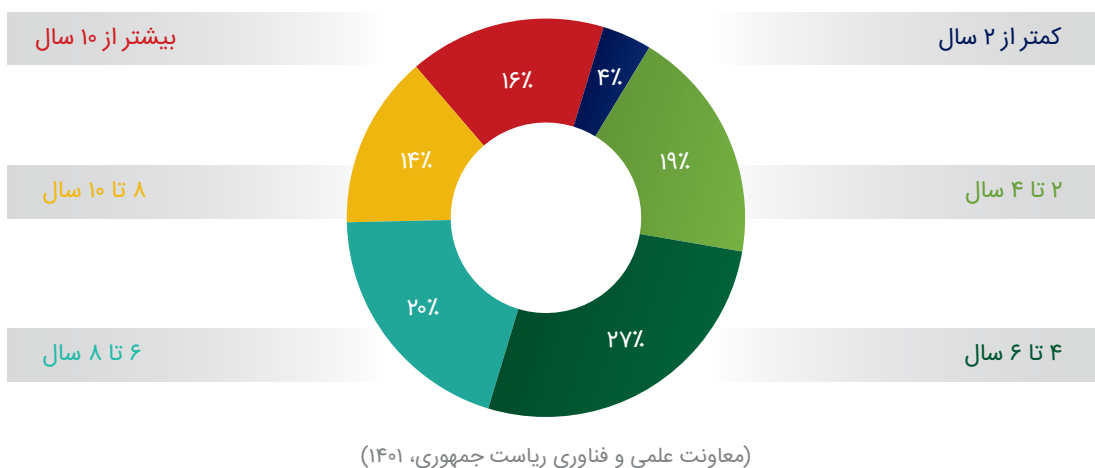
مدت اقامت متخصصان ایرانی بازگشتی در خارج از کشور

و ۱۴ درصد بین ۸ تا ۱۰ سال در خارج از کشور اقامت داشته‌اند. شایان ذکر است که ۱۶ درصد از کسانی که با استفاده از تسهیلات این طرح به ایران بازگشته‌اند، بیش از ۱۰ سال در خارج از کشور اقامت داشته‌اند که رقم قابل توجهی است.

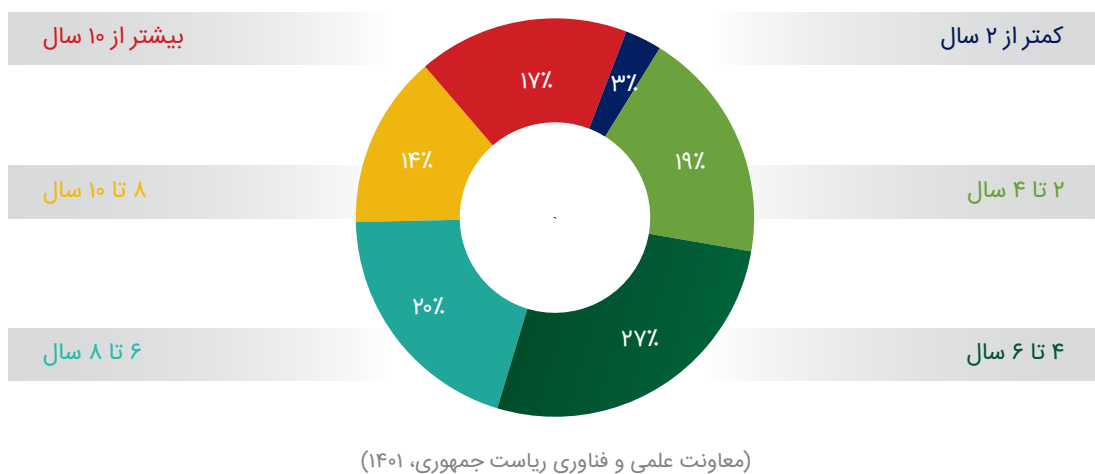
لازم به ذکر است که مدت اقامت زنان و مردان بازگشتی در خارج از کشور تفاوت اندکی دارد. به طور میانگین بازه زمانی اقامت زنان در خارج از کشور کمتر از مردان است. چرا که زنان بهتر از مردان خود را با جامعه مقصد تطبیق می‌دهند. بنابراین احتمال بازگشت آنان پس از گذشت مدت طولانی از مهاجرت، کمتر از مردان خواهد بود.

دوره اقامت در خارج از کشور از مهم‌ترین عوامل اثرگذار بر میل به بازگشت است. چرا که هرچه از مدت اقامت مهاجران در خارج از کشور بگذرد و آنان بیشتر به لحاظ اقتصادی، اجتماعی و غیره در مقصد مهاجرتی خود ادغام شوند، میل به بازگشتشان کاهش خواهد یافت. در نتیجه سیاستی که بتواند منجر به بازگشت افرادی شود که بازه زمانی طولانی‌تری در خارج از کشور بوده‌اند، احتمالاً به اندازه کافی ترغیب‌کننده بوده است. متخصصان ایرانی بازگشتی از طریق طرح همکاری با متخصصان و دانشمندان غیرمقیم، به طور میانگین ۷/۵ سال در خارج از کشور بوده‌اند. حدوداً نیمی از متخصصان ایرانی بازگشتی ۴ تا ۸ سال در خارج از کشور اقامت داشته‌اند. تقریباً ۲۰ درصد از آنان ۲ تا ۴ سال در خارج از کشور اقامت داشته‌اند

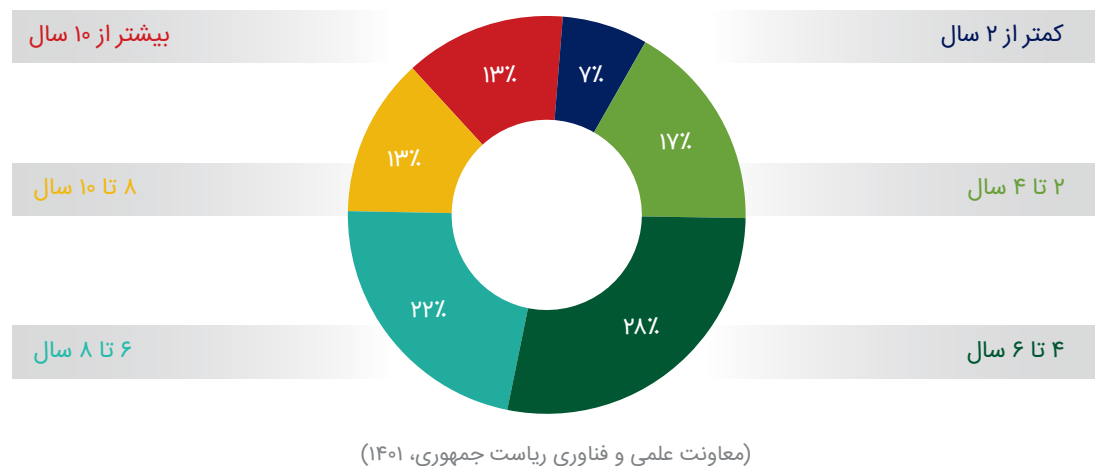
نمودار ۱۰۷- مدت اقامت متخصصان ایرانی بازگشتی در خارج از کشور، (اسفند ۱۳۹۳ تا اردیبهشت ۱۴۰۱)

نمودار ۱۰۸- مدت اقامت مردان ایرانی بازگشتی در خارج از کشور، (اسفند ۱۳۹۳ تا اردیبهشت ۱۴۰۱)

نمودار ۱۰۹- مدت اقامت زنان ایرانی بازگشتی در خارج از کشور، (اسفند ۱۳۹۳ تا اردیبهشت ۱۴۰۱)

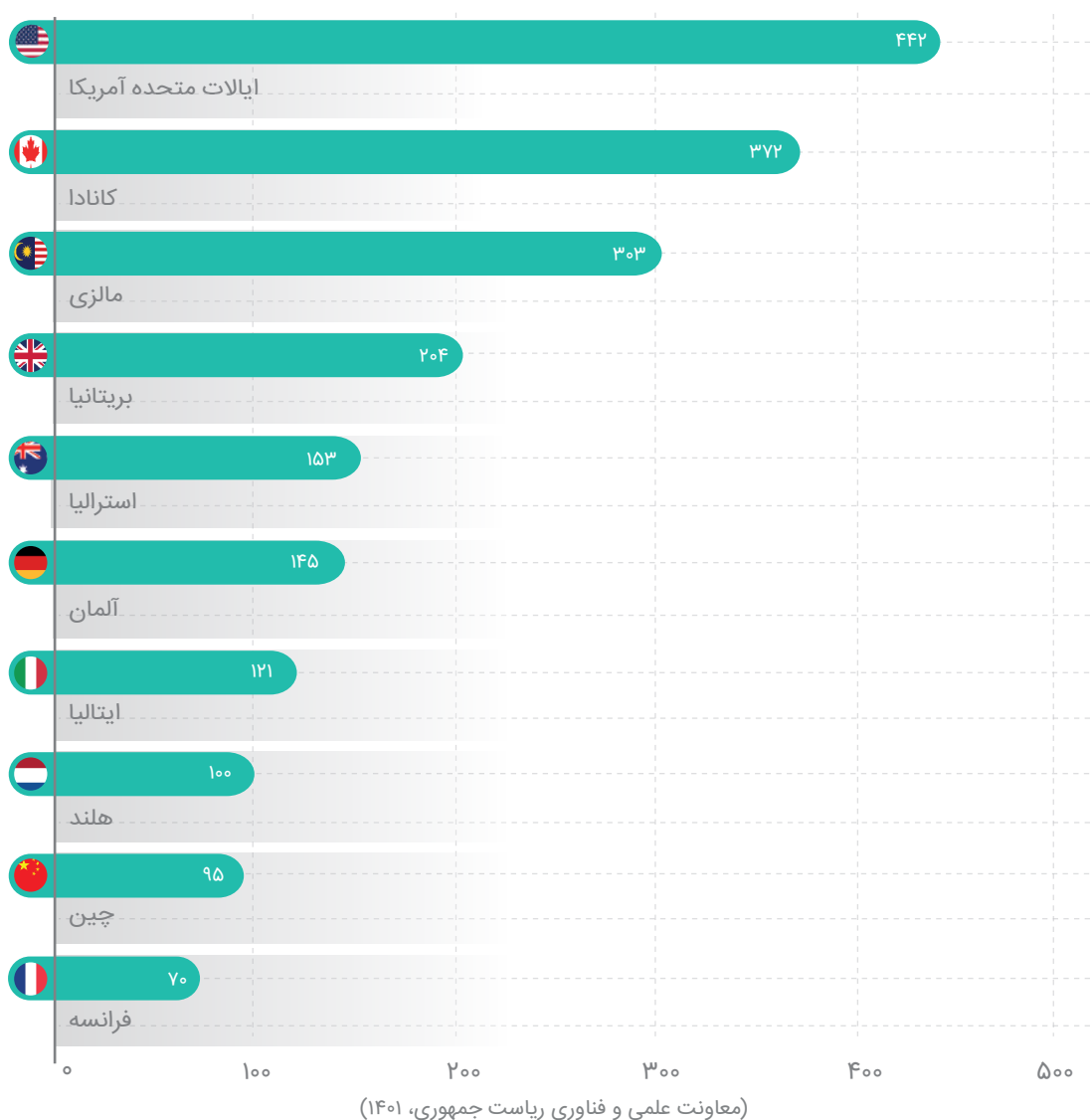

کشورهای مبدأ متخصصان ایرانی بازگشتی

ایرانی هستند؛ به تبع بیشترین میزان بازگشت افراد متخصص نیز از کشورهای مذکور است. شواهد حاکی از آن است که مهم‌ترین کشورهای مبدأ متخصصان ایرانی بازگشتی به ترتیب عبارت‌اند از: ایالات متحده آمریکا، کانادا، مالزی، بریتانیا، استرالیا، آلمان، ایتالیا، هلند، چین و فرانسه.

از زمان آغاز طرح بازگشت در ابتدای اسفند ۱۳۹۳ تا پایان تیر ۱۴۰۱، حدود دو هزار و ۵۰۰ متخصص ایرانی از ۴۶ کشور مختلف جهان به ایران بازگشته‌اند. از آنجایی که بر اساس آخرین آمار یونسکو در سال ۲۰۱۹، کشورهای ایالات متحده آمریکا، ترکیه، آلمان، کانادا، ایتالیا، استرالیا، مجارستان، روسیه، فرانسه و بریتانیا به ترتیب مهم‌ترین مقاصد مهاجرتی دانشجویان

نمودار ۱۱۰- مهم‌ترین کشورهای مبدأ متخصصان ایرانی بازگشتی، (اسفند ۱۳۹۳ تا تیر ۱۴۰۱)

ایرانیان مواجه شدند و در میان مهم‌ترین کشورهای مبدأ متخصصان ایرانی بازگشتی قرار گرفته‌اند.

بازگشت متخصصان ایرانی از مهم‌ترین مقاصد انگلیسی زبان

کشورهایی همچون ایالات متحده آمریکا، کانادا، بریتانیا و استرالیا از مهم‌ترین مقاصد مهاجران بین‌المللی از جمله مهاجران ایرانی هستند. همچنین به علت کیفیت بالای دوره‌های آموزشی در این کشورها، بخش قابل توجهی از دانشجویان بین‌المللی از جمله دانشجویان ایرانی، خواهان تحصیل در دانشگاه‌های آنان هستند. بنابراین نرخ بازگشت فارغ التحصیلان و متخصصان ایرانی از کشورهای مذکور در سهم قابل توجهی قرار داشته است و به ویژه در سال‌های ۱۳۹۶ - ۱۳۹۵ و ۱۳۹۹ تحت تأثیر امضای توافق‌نامه هسته‌ای و بروز پاندمی کرونا قرار گرفته است.

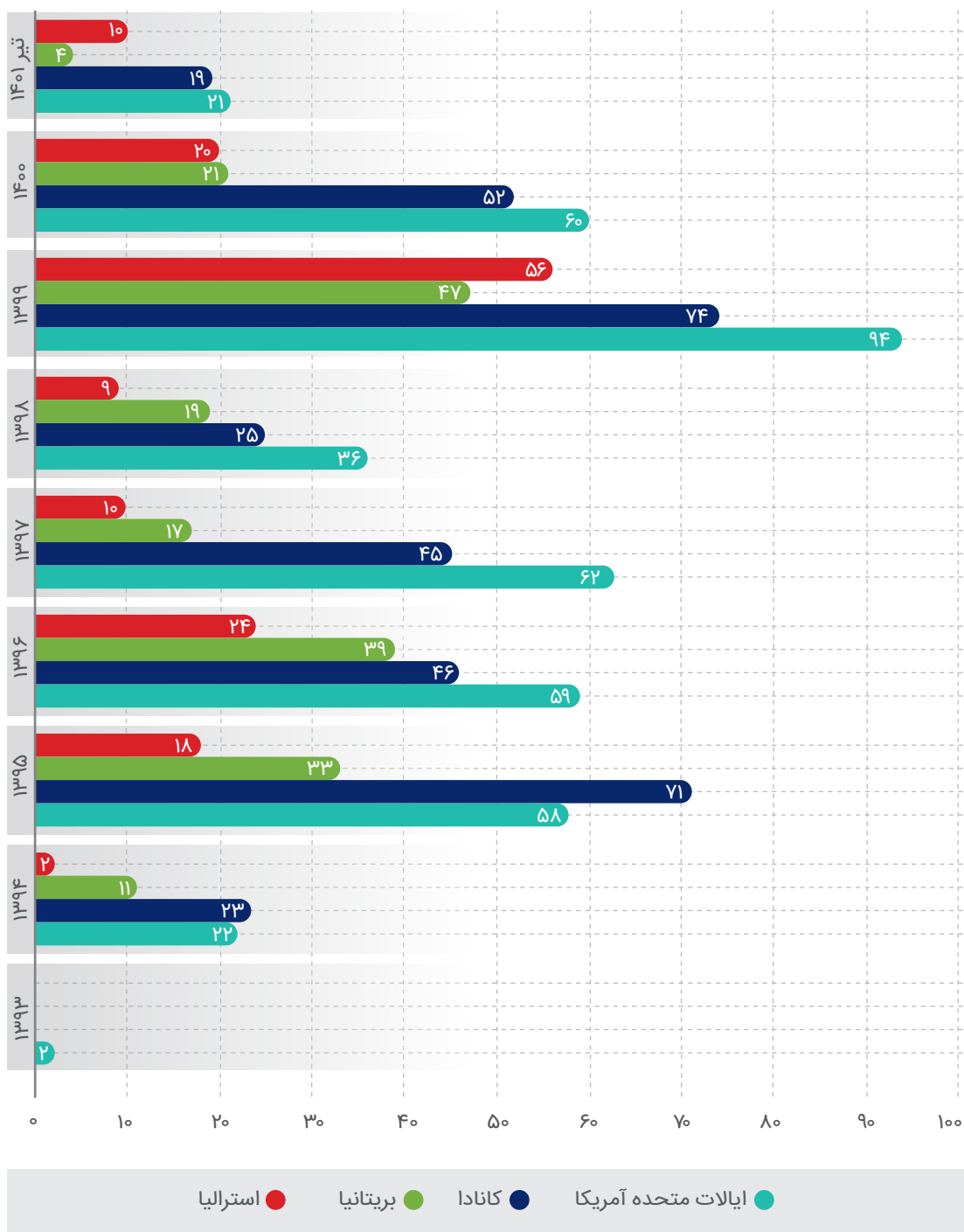
کشورهای ایالات متحده آمریکا، کانادا، بریتانیا، استرالیا، آلمان، ایتالیا و فرانسه در میان مهم‌ترین مقاصد دانشجویان ایرانی قرار دارند، در نتیجه از مهم‌ترین کشورهای مبدأ متخصصان ایرانی بازگشتی نیز به حساب می‌آیند. به این ترتیب، می‌توان کشورهای مبدأ اصلی متخصصان ایرانی بازگشتی را در دو دسته‌ی اصلی طبقه‌بندی کرد:

۱ کشورهای ایالات متحده آمریکا، کانادا، بریتانیا، استرالیا، آلمان، ایتالیا و فرانسه که همیشه از مقاصد مهاجرتی محبوب دانشجویان ایرانی بوده‌اند و به تبع، مبدأ بسیاری از متخصصان ایرانی بازگشتی نیز هستند. مقاصد اصلی دانشجویان ایرانی می‌توانند در دو دسته مقاصد محبوب انگلیسی زبان و مقاصد محبوب غیرانگلیسی زبان طبقه‌بندی شوند.

۲ کشورهای مالزی، چین و هلند که در دوران‌های خاص از جمله دوران لغو تحریم‌ها و دوران همه‌گیری پاندمی کرونا، با خروج سهم نسبتاً قابل توجهی از

نمودار ۱۱۱- فراوانی بازگشت متخصصان ایرانی از مهم‌ترین مقاصد مهاجرتی انگلیسی زبان، (اسفند ۱۳۹۳ تا تیر ۱۴۰۱)

(معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری، ۱۴۰۱)

میزان بازگشت متخصصان ایرانی از ایالات متحده آمریکا در سال ۱۳۹۵ به علت امضای توافقنامه برجام و بهبود چشم‌انداز سیاسی - اقتصادی ایران رشد قابل توجهی یافت و تا سال ۱۳۹۷ در تراز بازگشت سالیانه ۶۰ نفر باقی ماند. با این وجود، در سال ۱۳۹۸ به علت لغو برجام و بازگشت تحریم‌ها، میزان بازگشت ایرانیان کاهش یافت. مجدداً در سال ۱۳۹۹ و با آغاز پاندمی کرونا و سیاست‌های سخت‌گیرانه آمریکا نسبت به مهاجران، میزان بازگشت مجدداً افزایش یافت و به بیشترین مقدار خود در تراز ۱۰۰ نفر رسید. با این وجود، میزان بازگشت مهاجران ایرانی از آمریکا در مقایسه با مهاجرت ایرانیان به این کشور اندک است. لازم به ذکر است که اغلب ایرانیان بازگشتی از آمریکا مرد هستند و زنان سهمی در حدود ۱۴ درصد از این جمعیت را تشکیل می‌دهند.

میزان بازگشت متخصصان ایرانی از کانادا در سال ۱۳۹۵ به علت امضای توافقنامه برجام و بهبود چشم‌انداز سیاسی - اقتصادی ایران رشد قابل توجهی یافت. سپس از سال ۱۳۹۶ تا سال ۱۳۹۸ به علت بازگشت تحریم‌ها، روند نزولی یافت. مجدداً در سال ۱۳۹۹ و با آغاز پاندمی کرونا، میزان بازگشت ایرانیان از این کشور افزایش یافت و به بیشترین مقدار خود در تراز ۸۰ نفر رسید. همانند کشور آمریکا، اغلب ایرانیان بازگشتی از کانادا نیز مرد هستند و زنان سهمی در حدود ۱۴ درصد از این جمعیت را تشکیل می‌دهند و در مجموع متخصصان بازگشتی سهم قابل توجهی از مهاجران ایرانی در این کشور را تشکیل نمی‌دهند. در مورد بریتانیا نیز میزان بازگشت متخصصان ایرانی در سال‌های ۱۳۹۵ و ۱۳۹۶ به علت امضای توافقنامه برجام و بهبود چشم‌انداز سیاسی - اقتصادی ایران و

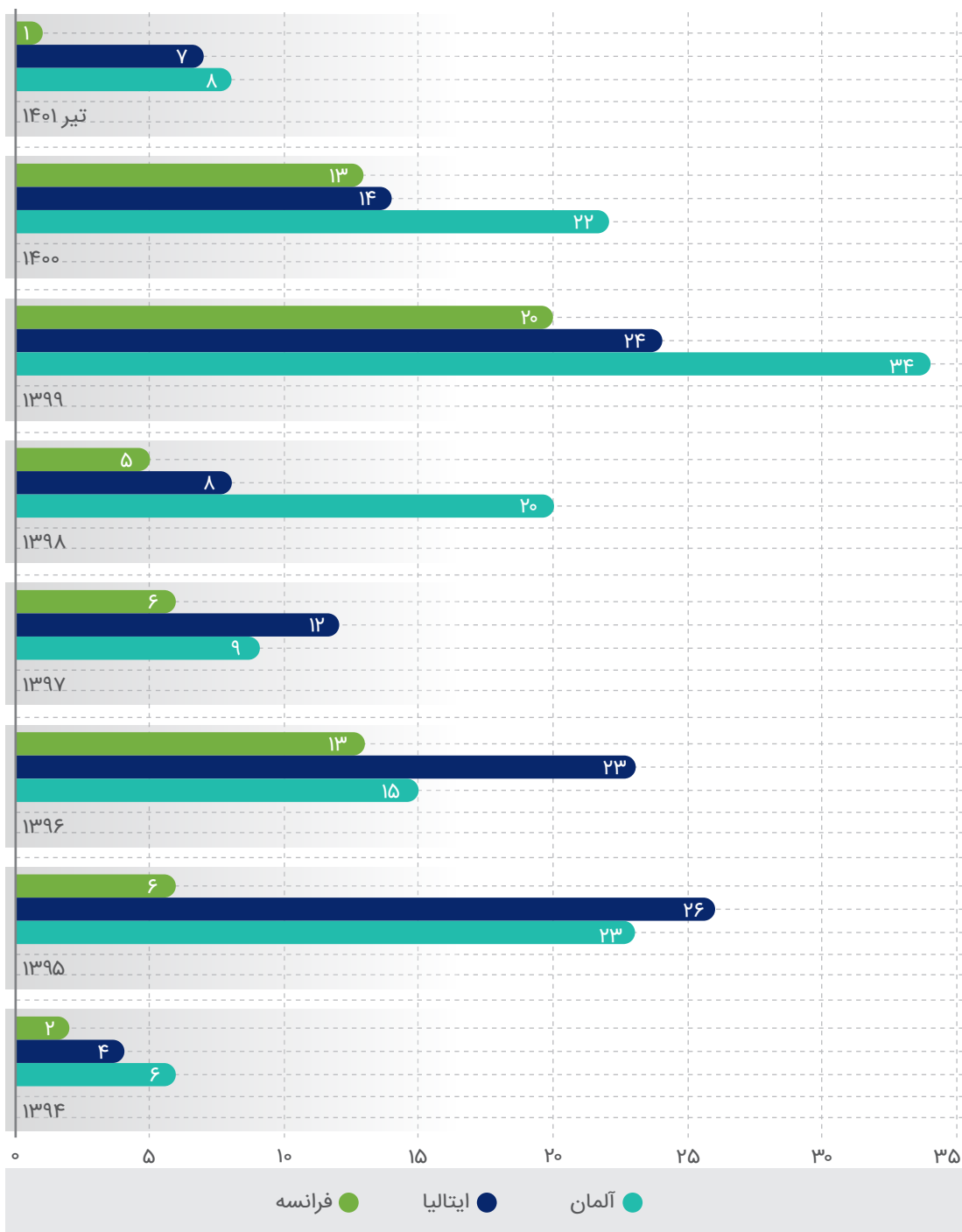
در سال ۱۳۹۹ به علت آغاز پاندمی کرونا و سیاست‌های سخت‌گیرانه کشورها نسبت به مهاجران، رشد قابل توجهی یافته است و به بیشترین مقدار خود رسیده است. سهم زنان در بازگشت از بریتانیا به مراتب بیشتر از آمریکا و کانادا و در حدود ۲۳ درصد است اما همچنان فراوانی بازگشت ایرانیان از این کشور در مقایسه با فراوانی مهاجرت ایرانیان به بریتانیا سهم قابل توجهی نیست.

میزان بازگشت ایرانیان از کشور استرالیا نیز، کمتر تحت تأثیر امضای توافقنامه هسته‌ای و بیشتر تحت تأثیر بروز پاندمی کرونا در سال ۱۳۹۹ بوده است و زنان حدود ۱۶ درصد از کل جمعیت ایرانیان بازگشتی از استرالیا را تشکیل می‌دهند.

بازگشت متخصصان ایرانی از مهم‌ترین مقاصد غیرانگلیسی زبان

کشورهایی همچون آلمان و فرانسه از مهم‌ترین مقاصد غیرانگلیسی زبان دانشجویان بین‌المللی از جمله فارغ التحصیلان ایرانی هستند. کشور ایتالیا نیز به علت دسترس‌پذیرتر بودن از مقاصد مهم دانشجویان ایرانی به حساب می‌آید. بنابراین میزان بازگشت متخصصان ایرانی از کشورهای مذکور سهم قابل توجهی داشته است. همانند فراوانی کلی بازگشت از مقاصد اصلی انگلیسی زبان، میزان بازگشت از مقاصد اصلی غیر انگلیسی زبان نیز در سال‌های ۱۳۹۶ - ۱۳۹۵ و ۱۳۹۹ تحت تأثیر امضای توافقنامه هسته‌ای و بروز پاندمی کرونا قرار گرفته است.

نمودار ۱۱۲- فراوانی بازگشت متخصصان ایرانی از مهم‌ترین مقاصد مهاجرتی غیر انگلیسی زبان، (اسفند ۱۳۹۳ تا تیر ۱۴۰۱)

(معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری، ۱۴۰۱)

بازگشت متخصصان ایرانی از سایر کشورها

کشورهای چین، مالزی و هلند از مقاصد اصلی دانشجویان ایرانی محسوب نمی‌شوند، اما میزان بازگشت متخصصان ایرانی از این کشورها در سطح نسبتاً قابل توجهی بوده است که می‌تواند تحت تأثیر رخدادهای مهمی از جمله پاندمی کرونا و توافق‌نامه هسته‌ای شکل گرفته باشد.

میزان بازگشت ایرانیان از برخی از مهم‌ترین مقاصد غیر انگلیسی زبان مهاجران ایرانی از جمله آلمان و فرانسه بیشتر تحت تأثیر پاندمی کرونا قرار گرفته و در سال ۱۳۹۹ به بیشترین تراز خود رسیده است. در حالیکه میزان بازگشت ایرانیان از ایتالیا در سال ۱۳۹۵ و در دوران برجام و توافق‌نامه هسته‌ای در بیشترین تراز خود بوده است. ۲۴ درصد از ایرانیان بازگشتی از فرانسه، ۲۱ درصد از ایرانیان بازگشتی از ایتالیا و ۱۹ درصد از ایرانیان بازگشتی از آلمان، را زنان تشکیل می‌دهند.

نمودار ۱۱۳- فراوانی بازگشت متخصصان ایرانی از کشورهای مالزی، هلند و چین، (اسفند ۱۳۹۳ تا تیر ۱۴۰۱)

(معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری، ۱۴۰۱)

است. ۲۳ درصد از ایرانیان بازگشتی از هلند را زنان تشکیل می‌دهند. کشور چین مقصد چندان محبوبی برای مهاجران

در مجموع ۱۰۰ ایرانی از کشور هلند به وطن بازگشته‌اند که بیشترین میزان بازگشت آنها مربوط به سال ۱۳۹۹ و همزمان با همه‌گیری ویروس کرونا بوده

ایرانی نبوده است. اما پس از بروز پاندمی کرونا و با توجه به این که ویروس کرونا از کشور چین شیوع و گسترش پیدا کرد، بازگشت اندک مهاجران ایرانی در این کشور افزایش پیدا کرد و در سال ۱۳۹۹ به بیشترین مقدار خود رسید. شایان ذکر است که زنان سهمی حدود ۲۱ درصد از ایرانیان بازگشتی از چین را تشکیل می‌دهند.

مالزی نیز یکی از مهم‌ترین کشورهای میزبان مهاجران ایرانی بازگشتی بوده است. اما بیشترین میزان بازگشت ایرانیان از این کشور مربوط به سال ۱۳۹۵ و همزمان با امضای توافق‌نامه هسته‌ای است. جالب آنکه سهم زنان در بازگشت از این کشور در بالاترین سطح معادل ۳۲ درصد قرار دارد.

تسهیلات ارائه شده به متخصصان ایرانی بازگشتی

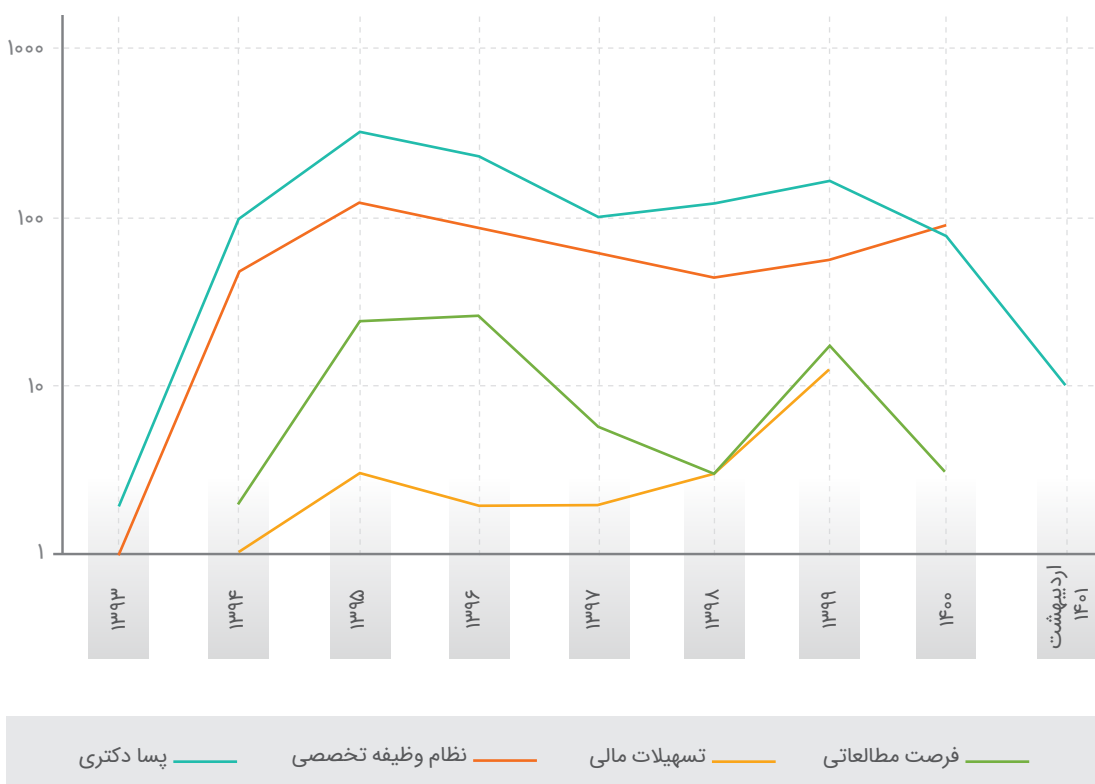
بر اساس آخرین آمار موجود تا پایان مرداد ۱۴۰۱، در مجموع دو هزار و ۲۳ کارگاه تخصصی و سخنرانی از طریق تسهیلات طرح همکاری با متخصصان و دانشمندان ایرانی غیرمقیم برگزار شده است تا منجر به انتقال دانش و تجربه این افراد به کشور شود. سایر تسهیلات این طرح در دو دسته تسهیلات شغلی و غیرشغلی قرار می‌گیرند. تسهیلات غیر شغلی شامل تسهیلات مالی (وام ودیعه و وام خرید)، پسادکتری، در نظام وظیفه و دوره فرصت مطالعاتی هستند. در

مجموع هزار و ۱۱۵ پسادکتری، ۵۰۰ نظام وظیفه و ۸۱ دوره فرصت مطالعاتی به پذیرفته شدگان این طرح ارائه شده است. ضمن اینکه ۲۳ وام برای ودیعه یا خرید به متقاضیان اعطا شده است. لازم به ذکر است که زنان سهم حدوداً ۴۳ درصدی در دریافت تسهیلات مالی داشته‌اند. در حالی که ۲۷ درصد از تسهیلات پسا دکتری و ۱۶ درصد از دوره‌های فرصت مطالعاتی را به خود اختصاص داده‌اند.

همانطور که می‌دانیم بروز پاندمی کرونا از سال ۱۳۹۹ منجر به تغییرات گسترده‌ای در سیستم آموزش و اشتغال شد. به عبارت دیگر، طی سه سال اخیر اغلب دوره‌های آموزشی به صورت مجازی و آنلاین برگزار شدند. ضمن اینکه بسیاری از مشاغل نیز به صورت دورکاری انجام شدند. به این ترتیب، متخصصان ایرانی غیرمقیم نیز این فرصت را یافتند تا بتوانند بدون الزام به حضور فیزیکی در ایران از تسهیلات طرح بهره‌مند شوند. به عنوان مثال، به تدریس در دانشگاه‌های ایران بپردازند بدون اینکه لزوماً در ایران حضور داشته باشند و یا پروژه جایگزین خدمت خود را در خارج از کشور بگذرانند. آخرین آمار موجود تا پایان مرداد ۱۴۰۱ حاکی از آن است که در مجموع ۲۳۴ درخواست برای گذراندن پروژه جایگزین خدمت در خارج از کشور به ثبت رسیده است، که از این میان ۴۹ درخواست تأیید شده، ۹۶ درخواست رد شده و مابقی درخواست‌ها انصرافی یا بدون وضعیت هستند.

نمودار ۱۱۴- تسهیلات غیر شغلی اعطا شده به متخصصان ایرانی بازگشتی، (اسفند ۱۳۹۳ تا اردیبهشت ۱۴۰۱)

(معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری، ۱۴۰۱)

تأسیس شرکت‌های نوپا، ۳۵ کمک هزینه برای انجام فعالیت‌های فناورانه و ۷۷ اشتغال در شرکت‌های دانش بنیان به پذیرفته شدگان این طرح ارائه شده است که زنان حدود ۱۶ درصد از این تسهیلات را به خود اختصاص داده‌اند.

در سال‌های اخیر تسهیلات ارائه شده بیشتر به سمت کارآفرینی و ورود به فضای دانش بنیان متمایل شده‌اند که با توجه به وضعیت فعلی کشور سیاست اثربخشی است. چرا که کشور ایران ظرفیت کافی برای استخدام نیروی کار ماهر و متخصص خارج از کشور را ندارد؛ این در حالی است که بر اساس تحلیل مک‌براید^۱ در سال ۲۰۱۶، به دلایل متعددی می‌تواند به یک نیروگاه کارآفرینی تبدیل شود، از جمله اینکه ایران دومین اقتصاد بزرگ در منطقه منا

تسهیلات شغلی با هدف تسهیل اشتغال‌یابی یا ادغام شغلی متخصصان ایرانی بازگشتی در فضای آکادمیک یا دانش بنیان اعطا می‌شوند. تسهیلات اشتغال آکادمیک شامل حمایت از استادیاران جوان، جذب استادیاران، جذب مربی و همکاری به عنوان استاد مدعو و معین می‌شوند. بر اساس آخرین آمار تا پایان اردیبهشت ۱۴۰۱، حدود ۱۱۸ حمایت از استادیاران جوان، جذب ۲۱۶ استادیار و ۱۰۷ استاد مدعو و ۱۱ مربی صورت گرفته که زنان سهمی در حدود ۱۷ درصد از تسهیلات اشتغال آکادمیک را به خود اختصاص داده‌اند. همچنین تسهیلات اشتغال در فضای کارآفرینی و دانش بنیان شامل تأسیس شرکت نوپا، فعالیت فناورانه و اشتغال در شرکت‌های دانش بنیان می‌شوند. در مجموع ۱۸۳ کمک هزینه برای

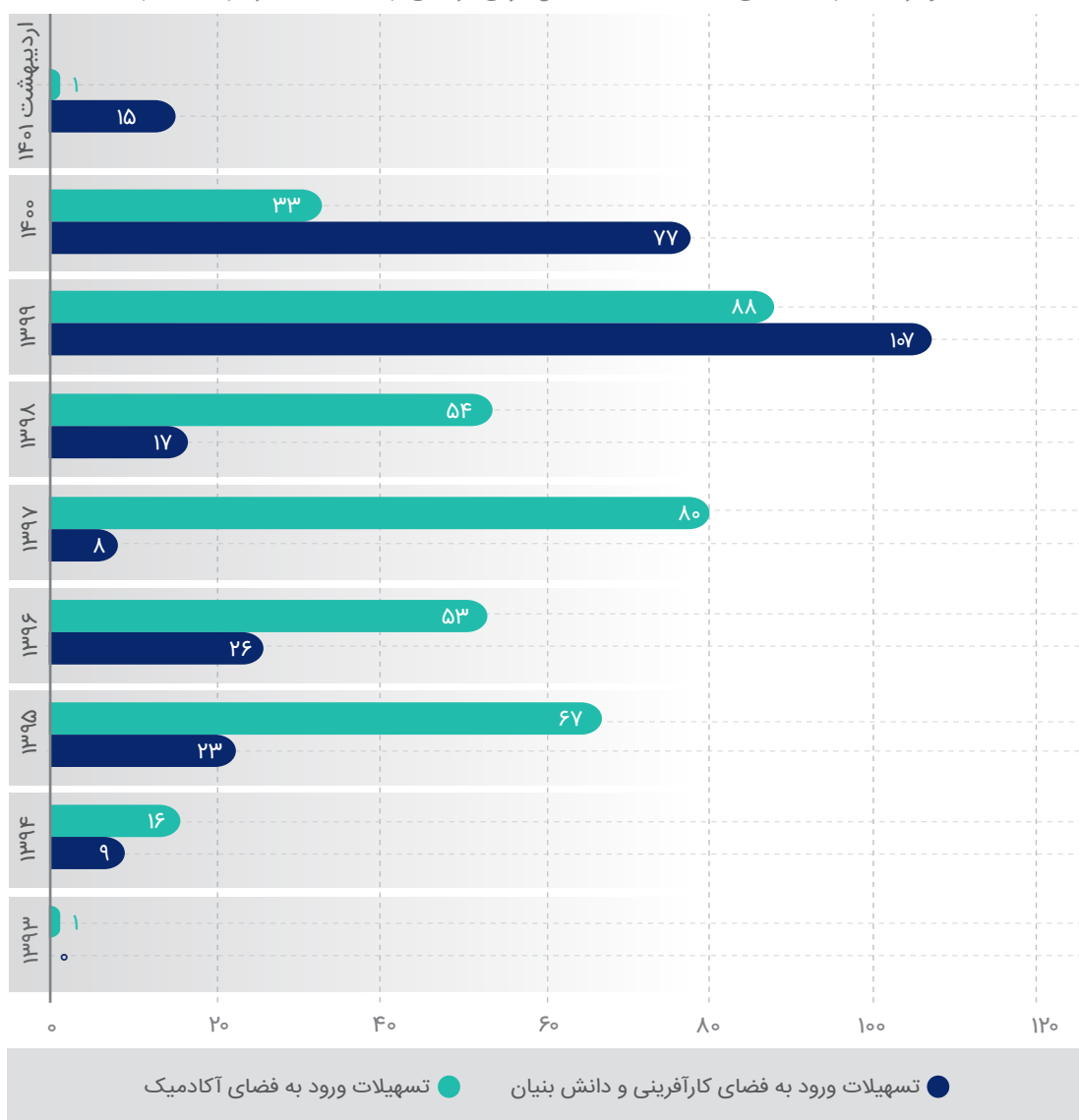
1. MacBride

(خاورمیانه و شمال آفریقا) می‌باشد، ایران دارای افراد تحصیل‌کرده دانشگاهی بسیار زیادی می‌باشد، ایران در برخی شاخه‌های نوین تکنولوژی همانند نانو بسیار توانمند است، تحریم‌ها موجب شکل‌گیری روابطی میان اجتماعات کارآفرینی در ایران و ایالات متحده آمریکا شده است، زیرساخت‌های کشور در حال بازسازی هستند و....^۱ بنابراین بازگشت کارآفرینانه و

به عبارت دیگر، بازگشت متخصصان و فارغ‌التحصیلان ایرانی خارج از کشور و ورود آنان به فضای کارآفرینی و دانش بنیان نه تنها می‌تواند موجب بهره‌مندی ایران از اثرات مثبت کارآفرینی آنان شود، بلکه نیازی به زیرساخت‌های لازم برای استخدام این جمعیت را ندارد و ادغام اجتماعی و اقتصادی آنان را در کشور تسهیل خواهد کرد.^۲

نمودار ۱۱۵- تسهیلات شغلی اعطا شده به متخصصان ایرانی بازگشتی، (اسفند ۱۳۹۳ تا اردیبهشت ۱۴۰۱)

(معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری، ۱۴۰۱)

میل و تصمیم به بازگشت ایرانیان

میل به بازگشت از مهم‌ترین شاخص‌های حوزه‌ی مهاجرت محسوب می‌شود. چرا که اثرگذاری مستقیمی بر نرخ بازگشت دارد. به عبارت دیگر، در صورتی که بستر مناسب برای مهاجرت بازگشتی فراهم شده باشد، میل به بازگشت، منجر به اقدام عملی خواهد شد و نرخ بازگشت را افزایش خواهد داد.

شاخص میل به بازگشت، اشاره به تمایل به بازگشت در میان مهاجرانی دارد که در صورت وجود فرصت، قصد بازگشت به کشور موطن خود را دارند. در ارتباط با میل به بازگشت نکات مهم و پیچیده‌ای وجود دارد. برای مثال در مورد مهاجرت بازگشتی تقریباً یک قاعده‌ی کلی وجود دارد و آن هم این است که اغلب مهاجران در ابتدا قصد مهاجرت دائمی ندارند و خواهان بازگشت هستند، اما اکثر آنها پس از مهاجرت در کشور میزبان باقی می‌مانند.^۱

علیرغم اهمیت این شاخص، تا کنون ارزیابی داخلی گسترده‌ای برای اندازه‌گیری میل به بازگشت در میان ایرانیان انجام نشده است، لذا هیچگونه آمار متقن و منسجمی در این زمینه منتشر نشده است؛ اما اگر با توجه به اهمیت دانشجویان و تحصیل‌کردگان، برای ارزیابی تمایل به بازگشت افراد این گروه را مد نظر قرار دهیم، می‌توانیم از تجمیع شش پیمایش مختلف که در سال‌های ۱۳۹۳، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷، ۱۳۹۹ و ۱۴۰۱ توسط رصدخانه مهاجرت ایران و سایر افراد انجام شده‌اند، تصویری از وضعیت کلی میل به بازگشت در میان مهاجران ایرانی خارج از کشور و مهاجران ایرانی بالقوه ارائه کنیم.

تصمیم به بازگشت در میان مهاجران ایرانی

بررسی میزان میل به بازگشت در میان مهاجران ایرانی خارج از کشور، می‌تواند راهنمای خوبی برای

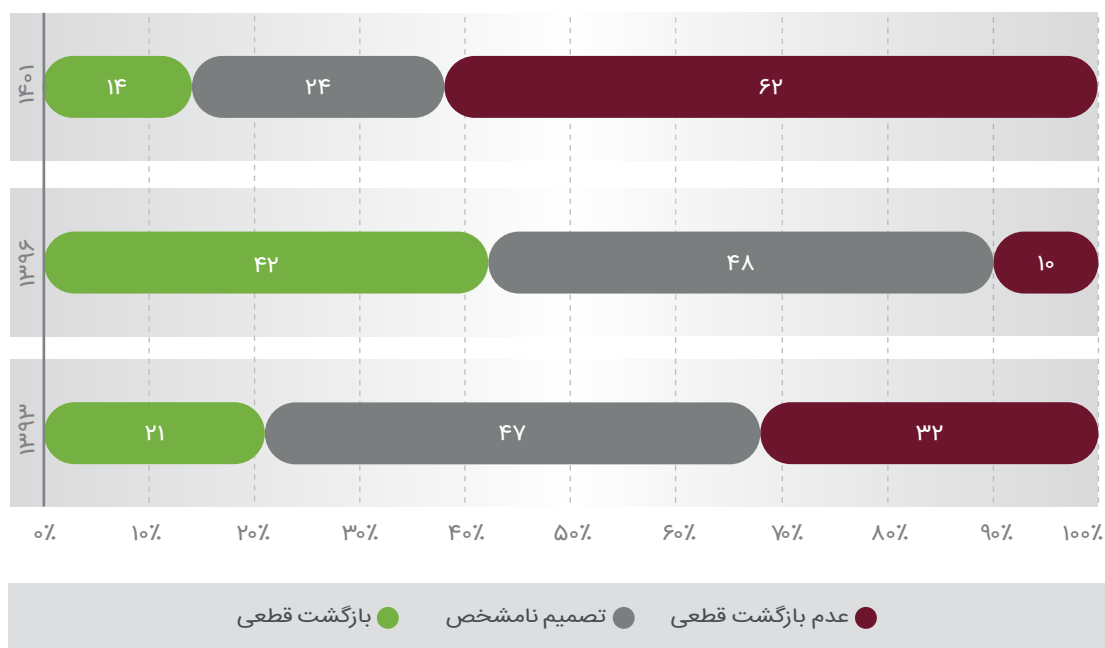
برنامه‌ریزان و تصمیم‌گیران باشد تا به طراحی سیاست‌های اثربخش و کارآمد بپردازند و تلاش کنند این مهاجران بازگشتی بالقوه را به مهاجران بازگشتی بالفعل تبدیل کنند. به عبارت دیگر، بستری را فراهم کنند تا میل به بازگشت منجر به اقدام عملی شود و نرخ بازگشت را افزایش دهد.

از طرف دیگر، بررسی میل به بازگشت در میان کسانی که هنوز از ایران مهاجرت نکرده‌اند اما تصمیم دارند در آینده نه چندان دوری از کشور مهاجرت کنند، می‌تواند تا حدودی پیش‌بینی کننده نرخ بازگشت به ایران در سال‌های آتی باشد.

لازم به ذکر است که تا کنون هیچ آمار متقن و منسجمی در خصوص میل و تصمیم به بازگشت در میان مهاجران ایرانی خارج از وطن تولید نشده است. بنابراین، برای بررسی تصمیم به بازگشت، ناچاریم از روش‌های میدانی بهره جوییم. به این ترتیب، تلاش کرده‌ایم با استفاده از سه پیمایش مختلف، تغییرات تصمیم به بازگشت را در چند سال اخیر و در میان مهاجران ایرانی که در دهه‌های مختلف مهاجرت کرده‌اند بسنجیم، تا بتوانیم تصویر بهتری از ایران در زمینه مهاجرت‌های بازگشتی ارائه کنیم.

- **پیمایش اول:** "انگیزه‌ها و موانع بازگشت به ایران" در پاییز ۱۳۹۳ در میان چهار هزار و ۵۶۹ نفر از دانشجویان و فارغ‌التحصیلان ایرانی خارج از کشور
- **پیمایش دوم:** "شناسایی عوامل مؤثر بر خروج و بازگشت ایرانیان مهاجر" در سال ۱۳۹۶ در میان ۴۰۸ نفر از دانشجویان و فارغ‌التحصیلان ایرانی خارج از کشور
- **پیمایش سوم:** "سنجش میل و تصمیم به بازگشت در میان ایرانیان خارج از کشور" در سال ۱۴۰۱ در میان ۵۶۵ نفر از ایرانیان خارج از کشور

نمودار ۱۱۶- تصمیم به بازگشت در میان مهاجران ایرانی خارج از کشور، (۱۳۹۳، ۱۳۹۶ و ۱۴۰۱)

(آل یاسین و همکاران، ۱۳۹۳)؛ (صلواتی، ۱۳۹۶)؛ (رصدخانه مهاجرت ایران، ۱۴۰۱)

سیاسی فعلی کشور، دور از انتظار نیست.

ناگفته نماند که تحلیل یافته‌های یکی از پیمایش‌های گالوپ که از مصاحبه با حدود ۶۴ هزار مهاجر نسل اول بالای ۱۵ سال در حدود ۱۶۰ کشور جهان طی سال‌های ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۸ انجام شده است، حاکی از آن است که به طور میانگین حدود ۷ درصد از مهاجران جهان تمایل دارند به کشور مبدأ خود باز گردند! بنابراین میزان تصمیم به بازگشت در میان مهاجران ایرانی در هیچ یک از سال‌های مورد بررسی کمتر از میانگین جهانی نبوده است.

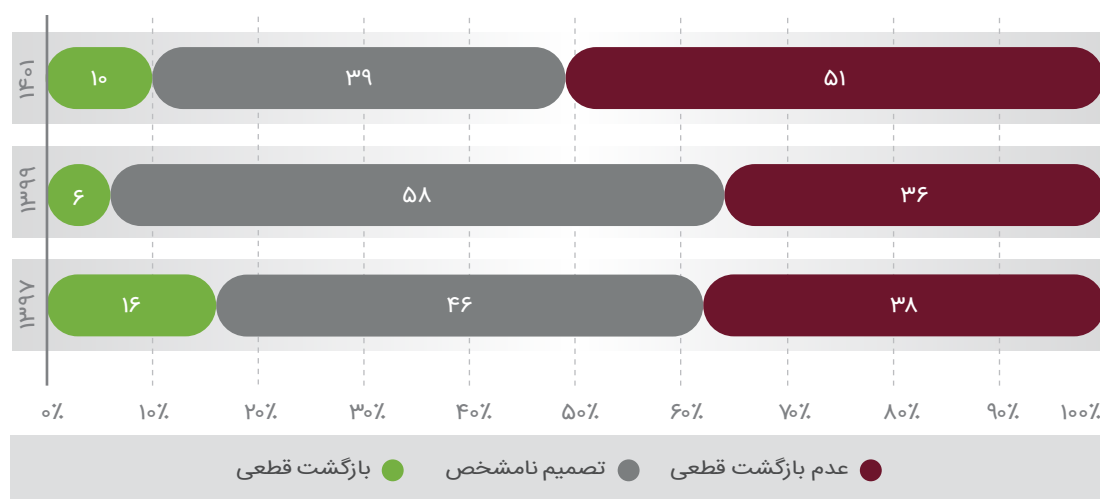
همانطور که از نمودار مشخص است، شاخص تصمیم به بازگشت در سال ۱۳۹۶ در مقایسه با سال ۱۳۹۳ تقریباً دو برابر شده است. این رشد ناشی از دو عامل بوده است. پیاده‌سازی و اجرای طرح بازگشت دانشمندان و متخصصان ایرانی غیر مقیم به عنوان اولین طرح کشور در این راستا و تغییر فضای سیاسی داخل کشور به علت امضای توافق‌نامه هسته‌ای و رفع تحریم‌ها مهم‌ترین دلایل برای این رشد بوده‌اند. با این وجود، در سال ۱۴۰۱ مجدداً میزان تصمیم به بازگشت کاهش یافته و به سطح ۱۴ درصد رسیده است. این سهم با توجه به وضعیت اقتصادی و

میل به بازگشت در میان مهاجران بالقوه ایرانی

علاوه بر تصمیم به بازگشت در میان ایرانیان خارج از کشور، در خصوص مهاجران بالقوه ایرانی (ایرانیانی که میل و تصمیم به مهاجرت دارند ولی هنوز از کشور خارج نشده‌اند) نیز تا کنون آمار متقن و منسجمی تولید نشده است. بنابراین، برای بررسی تغییرات میل به بازگشت در میان مهاجران بالقوه، از نتایج سه پیمایش مختلف در چند سال اخیر و در میان ایرانیانی که قصد دارند به زودی مهاجرت کنند استفاده شده است تا بدین ترتیب بتوان تصویری از وضعیت آتی مهاجرت‌های بازگشتی به ایران ارائه کرد.

- **پیمایش اول:** "سنجش میل به مهاجرت دانشجویان و فارغ‌التحصیلان ایرانی" در سال ۱۳۹۷ در میان ۹۲۵ نفر از دانشجویان و فارغ‌التحصیلان ایرانی داخل کشور
- **پیمایش دوم:** "سنجش میل به مهاجرت دانشجویان و فارغ‌التحصیلان ایرانی" در سال ۱۳۹۹ در میان دو هزار و ۶۵ نفر از دانشجویان و فارغ‌التحصیلان ایرانی داخل کشور
- **پیمایش سوم:** "سنجش میل به مهاجرت دانشجویان و فارغ‌التحصیلان ایرانی" در سال ۱۴۰۱ در میان هزار و ۳۴۵ نفر از دانشجویان و فارغ‌التحصیلان ایرانی داخل کشور

نمودار ۱۱۷- میل به بازگشت در میان مهاجران بالقوه ایرانی، (۱۳۹۷، ۱۳۹۹ و ۱۴۰۱)

(رصدخانه مهاجرت ایران، ۱۳۹۷، ۱۳۹۹، ۱۴۰۱)

این تفاوت می‌تواند ناشی از تفاوت تصور افراد از مهاجرت با واقعیت مهاجرت باشد. به عبارت دیگر، ممکن است برخی افراد پیش از مهاجرت تصوراتی از زندگی در خارج از کشور داشته باشند که با واقعیت کمی مغایرت داشته باشد، اما پس از تجربه مهاجرت و ورود به کشور ثانویه درک کنند که زندگی در خارج از کشور نیز، در کنار مزایا، معایبی دارد که می‌تواند آنان را ترغیب به بازگشت کند.

شاخص میل به بازگشت در سال ۱۳۹۹ در مقایسه با سال ۱۳۹۷ کاهش محسوسی داشته است و به سطح شش درصد رسیده است اما در سال ۱۴۰۱ علیرغم مسائل اقتصادی و غیره، مجدداً افزایش یافته و به سطح ۱۰ درصد رسیده است.

همانطور که مشخص است، سطح تصمیم به بازگشت در میان مهاجران ایرانی خارج از کشور نسبت به کسانی که هنوز مهاجرت نکرده‌اند، بالاتر است.

پیشران‌های بازگشت در میان ایرانیان

خروج نخبگان ایرانی از چرخه خدمت به جامعه، مورد اجماع نظر نه تنها متخصصان، بلکه دولتمردان کشور است. ایجاد عزم ملی برای معکوس کردن بازگشت نخبگان به چرخه خدمت به جامعه از طریق ایجاد گفتمان و و نیز نهادهای ملی همچون بنیاد ملی نخبگان جلوه مهمی از این اجماع نظر است.^۱ با این وجود، کشورهایی که بخواهند بهره‌برداری بهینه‌ای از ظرفیت مهاجران خارج از کشور داشته باشند و نرخ بازگشت را افزایش دهند، باید درک عمیقی در خصوص علل بازگشت مهاجران به کشور داشته باشند.

متأسفانه تاکنون تحقیقات بسیار اندکی درباره علل بازگشت مهاجران ایرانی به کشور انجام شده است. بنابراین نمی‌توان اظهار نظر متقن و جامعی در این باره داشت. با این وجود، در این بخش تلاش شده است که با تجميع یافته‌های حاصل از پیمایش‌های "انگیزه‌ها و موانع بازگشت به ایران"، "شناسایی عوامل مؤثر بر خروج و بازگشت ایرانیان مهاجر" و "بررسی میل و تصمیم به بازگشت در میان ایرانیان خارج از کشور" که اولین پیمایش در سال ۱۳۹۳ توسط آل

یاسین و همکاران انجام شده است، دومین پیمایش در سال ۱۳۹۶ توسط صلواتی انجام شده است و سومین پیمایش نیز توسط رصدخانه مهاجرت ایران در سال ۱۴۰۱ انجام شده است، پیشران‌های مهاجرت بازگشتی به کشور شناسائی و تحلیل شوند.

ناگفته پیداست با توجه به اینکه پیمایش‌های مذکور مربوط به دوران پیشا برجام، برجام و پسا کرونا هستند، از یافته‌های کیفی رصدخانه مهاجرت در سال ۱۴۰۰ (در دوران پاندمی کرونا) که در نتیجه مصاحبه عمیق و نیمه ساختاریافته با ۲۸ نفر از مهاجران ایرانی انجام شده، در این بخش استفاده می‌شود تا پیشران‌های مهاجرت بازگشتی به ایران در سال‌های مختلف به طور جامع‌تری تبیین شوند. برای اولویت‌بندی پیشران‌های بازگشت به ایران از پیمایش‌های سال ۱۳۹۳، ۱۳۹۶ و ۱۴۰۱، میانگین وزنی پاسخ مشارکت‌کنندگان به هر یک از عوامل محاسبه شده است. متون مصاحبه‌ها نیز با استفاده از روش تحلیل زمینه‌ای بررسی و کدگذاری شده‌اند. یافته‌های حاصل از تحلیل سه پیمایش مذکور و مصاحبه‌های انجام شده در جدول پیش رو تجميع شده‌اند:

۱. حسینی مقدم و بشیری، ۱۳۹۸

جدول ۸۳- پیش‌براه‌های بازگشتی به ایران (۱۳۹۳، ۱۳۹۶، ۱۴۰۰ و ۱۴۰۱)

سال ۱۴۰۱ (پسا کرونا)		سال ۱۴۰۰ (کرونا)		سال ۱۳۹۶ (برجام)		سال ۱۳۹۳ (پیشا برجام)		رتبه
درصد اهمیت	عوامل پیش‌براه	درصد اهمیت	عوامل پیش‌براه	درصد اهمیت	عوامل پیش‌براه	درصد اهمیت	عوامل پیش‌براه	
۸۰	بودن در کنار خانواده و دوستان	۶۱	در کنار خانواده و فامیل بودن	۷۴	در کنار خانواده و فامیل بودن	۷۳	در کنار خانواده و فامیل بودن	۱
۵۸	احساس غربت و دوری از وطن	۴۶	احساس مفید بودن در ایران	۶۰	احساس وظیفه به کشور و انتقال دانش و تجربه خود	۵۰	ارتباط با دوستان و هم‌دوره‌ای‌ها	۲
۵۶	احساس مفید بودن در ایران	۳۱	عدم احساس رضایت کافی در کشور مقصد	۵۸	احساس غربت و دوری از وطن	۴۸	احساس مفید بودن در ایران	۳
۳۹	ناهماهنگی با فرهنگ و سبک زندگی در خارج از کشور	۲۳	مسائل فرهنگی و اجتماعی	۵۱	احساس تعلق و پیوستگی با جامعه	۴۱	احساس غربت و دوری از وطن	۴
۳۰	احساس تبعیض در خارج از کشور	۲۳	شرایط مناسب در کشور مادری	۴۷	تغییر فضای سیاسی داخل کشور ایران	۳۶	احساس وظیفه به کشور و انتقال دانش و تجربه خود	۵
۲۵	بودن در یک جامعه اسلامی			۴۳	توافق هسته‌ای و رفع تحریم‌ها	۳۵	دوران بازنشستگی	۶
۱۶	ازدواج و تشکیل خانواده در ایران			۴۳	پایان تحصیلات/ پایان قرارداد کاری	۲۸	عدم احساس مفید بودن در خارج از کشور	۷
۱۵	پرستیز و بالا رفتن منزلت اجتماعی پس از بازگشت			۴۰	ارتباط با دوستان و هم‌دوره‌ای‌ها	۲۸	ناآشنایی با فرهنگ و زبان کشور میزبان	۸
۱۴	احساس مهاجرت‌ستیزی و بیگانه‌هراسی در خارج از کشور			۴۰	بزرگ کردن فرزندان در ایران	۲۷	امکان رشد و دستیابی به پست‌های کلیدی	۹
۱۳	هزینه‌های بالای زندگی در خارج از کشور			۳۹	احساس مهاجرت‌ستیزی و بیگانه‌هراسی در کشور میزبان	۲۴	عدم سنخیت با فرهنگ غربی	۱۰

(آل یاسین و همکاران، ۱۳۹۳)؛ (صلواتی، ۱۳۹۶)؛ (رصدخانه مهاجرت ایران، ۱۴۰۰)؛ (رصدخانه مهاجرت ایران، ۱۴۰۱)

۱. درصد اهمیت هر یک از پیش‌براه‌ها از میانگین وزنی پاسخ مشارکت‌کنندگان به هر یک از عوامل پیش‌براه بازگشت به دست آمده است.

در سال‌های مختلف عوامل مختلف شخصی، خانوادگی، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی بر میل و تصمیم به مهاجرت بازگشتی ایرانیان اثرگذار بودند، اما همانطور که مشخص است در تمام این سال‌ها بودن در کنار خانواده، مهم‌ترین پیشران برای بازگشت به ایران بوده است و به طور میانگین برای بالغ بر ۷۰ درصد از پاسخ دهندگان و مصاحبه شوندگان انگیزه‌ای برای بازگشت ایجاد کرده است.

همانطور که مشخص است، بر اساس نتایج پیمایش "انگیزه‌ها و موانع بازگشت به ایران" در سال ۱۳۹۳ که توسط آل یاسین و همکاران انجام شده است، مهم‌ترین دلایل بازگشت به کشور، دلایل شخصی از جمله بودن در کنار خانواده و فامیل و دوستان و هم دوره‌ای‌ها بوده است که برای بیش از نیمی از مهاجران ایرانی انگیزه برای بازگشت ایجاد کرده است. احساس مفید بودن در ایران، احساس غربت و دوری از وطن، احساس وظیفه نسبت به کشور و انتقال دانش و تجربه خود، دوران بازنشستگی، عدم احساس مفید بودن در خارج از کشور، ناآشنایی با فرهنگ و زبان کشور میزبان، امکان رشد و دستیابی به پست‌های کلیدی، عدم سنجیت با فرهنگ غربی، ملاحظات ایدئولوژیک، عدم همسویی با جهت‌گیری سیاسی کشور میزبان، رشد شخصی و خانوادگی و مسائل مذهبی به ترتیب مهم‌ترین پیشران‌های بعدی برای بازگشت به کشور بوده‌اند.^۱

بر اساس نتایج پیمایش "دلایل مهاجرت و بازگشت ایرانیان" در سال ۱۳۹۶ که توسط صلواتی انجام شده است، مهم‌ترین دلایل بازگشت به کشور، دلایل شخصی از جمله بودن در کنار خانواده و فامیل و احساس وظیفه نسبت به کشور و انتقال دانش و تجربه بوده است که برای بیش از ۶۰ درصد از مهاجران ایرانی انگیزه برای بازگشت ایجاد کرده است. احساس غربت و دوری از وطن، احساس تعلق و پیوستگی با جامعه، تغییر فضای سیاسی داخل کشور ایران، توافق هسته‌ای و رفع تحریم‌ها، پایان تحصیلات، پایان قرارداد کاری، ارتباط با دوستان و هم دوره‌ای‌ها، بزرگ

کردن فرزندان در ایران، احساس مهاجرت‌ستیزی و بیگانه هراسی در کشور میزبان، احساس مفید بودن در ایران، تبعیض‌های شغلی برای مهاجران در کشور میزبان، ناآشنایی با فرهنگ و زبان کشور میزبان، فرصت کاری بیشتر و پیشرفت شغلی سریع‌تر در کشور ایران، ازدواج و تشکیل خانواده در ایران، شبکه کاری و حمایتی داخل ایران، احساس عدم اعتماد به نفس در خارج از کشور، داشتن حق رأی و مشارکت سیاسی، عدم همسویی با جهت‌گیری سیاسی کشور میزبان، دوران بازنشستگی، امکان رشد و دستیابی به پست‌های کلیدی و مسائل مذهبی به ترتیب مهم‌ترین پیشران‌های بعدی برای بازگشت به کشور بوده‌اند.^۲

تحلیل و کدگذاری مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته در دوران کرونا نیز حاکی از این هستند که همواره بودن در کنار خانواده و فامیل مهم‌ترین پیشران برای بازگشت به کشور ایران است. عامل دیگری که میل به بازگشت را در میان مهاجران ایرانی تقویت می‌کند، احساس مفیدتر بودن در ایران است. چرا که بسیاری از مصاحبه شوندگان معتقد بودند که دانش و تخصص آنها در ایران خیلی نایب‌تر از خارج کشور است و دانش و تخصص آنها می‌تواند تأثیر دوچندانی بر ایران داشته باشد و این مسئله در آنان انگیزه برای بازگشت ایجاد می‌کند. سومین عامل مؤثر بر بازگشت نیز عدم احساس رضایت کافی در کشور مقصد است. به این معنا که برخی از مهاجران ایرانی اظهار داشته‌اند که در خارج از کشور امنیت و آرامش کافی را نداشته و از عدم ادغام اجتماعی و فرهنگی خود در جامعه میزبان ناراضی بوده‌اند. چهارمین عامل مربوط به مسائل فرهنگی و اجتماعی است. به این معنا که برخی از مهاجران ایرانی ترجیح می‌دهند خودشان و فرزندانشان در جامعه و فرهنگ ایرانی رشد و زندگی کنند و از بودن و زندگی کردن در فرهنگ کشور دیگر احساس ناخوشایندی دارند. آخرین پیشران نیز مربوط به شرایط مساعد در کشور مادری است که در دوران‌های خاص منجر به ایجاد انگیزه برای بازگشت

به کشور شده بود^۱.

بر اساس نتایج پیمایش "بررسی میل و تصمیم به بازگشت در میان ایرانیان خارج از کشور" در سال ۱۴۰۱ که توسط رصدخانه مهاجرت ایران انجام شده است، مهم‌ترین دلایل بازگشت به کشور، دلایل شخصی از جمله بودن در کنار خانواده و دوستان، احساس غربت و دوری از وطن و احساس مفید بودن در ایران بوده است که برای بیش از نیمی از مهاجران ایرانی انگیزه برای بازگشت ایجاد می‌کند. ناهماهنگی با سبک و فرهنگ زندگی در خارج از کشور، احساس تبعیض در خارج از کشور، بودن در یک جامعه اسلامی، ازدواج و تشکیل خانواده در ایران، پرستیژ و بالا رفتن منزلت اجتماعی پس از بازگشت، احساس مهاجرتی و بیگانه‌هراسی در خارج از کشور، هزینه‌های بالای زندگی در خارج از کشور، امکان دستیابی به موقعیت‌های کلیدی پس از بازگشت، دشواری یافتن شغل مناسب در خارج از کشور، تشویق اطرافیان برای بازگشت به ایران و اتمام قرارداد/ انقضای ویزا به ترتیب مهم‌ترین پیشران‌های بعدی برای بازگشت به کشور هستند^۲.

مهاجرت بازگشتی می‌تواند تحت تأثیر عوامل شخصی، عوامل دافع در مقصد مهاجرتی و عوامل جاذب در کشور مبدأ صورت گیرد. مطابق آنچه از مطالعات میدانی به دست آوردیم، میل به بازگشت مهاجران ایرانی همواره تحت تأثیر دو عامل شخصی مهم قرار دارد که عبارت‌اند از: خانواده و غربت. در تمامی سال‌های گذشته نیز این دو عامل مهم‌ترین بازیگران برای بازگشت مهاجران ایرانی بوده‌اند. اما به طور خاص در سال‌های ۱۳۹۵ و ۱۳۹۹، تغییرات سیاسی و توافق‌نامه‌ی هسته‌ای و همه‌گیری پاندمی کرونا عوامل بیرونی بودند که در کنار دو پیشران شخصی قدرتمند دیگر، میل به بازگشت را در میان مهاجران ایرانی تقویت کردند و به تبع میزان بازگشت را نیز افزایش دادند.

به عبارت دیگر، در کنار عوامل درونی (شخصی) همچون خانواده و احساس تعلق و تمایل به کمک و اثرگذاری در ایران که طی سال‌های مختلف مهاجران ایرانی را برای بازگشت به ایران سوق داده‌اند، در سال

۱۳۹۵ و با امضای توافق هسته‌ای و رفع تحریم‌ها میل به بازگشت در میان مهاجران ایرانی خارج از وطن افزایش قابل توجهی یافته است که مجدداً با لغو توافق‌نامه و بازگشت تحریم‌ها از سال ۱۳۹۷ رو به کاهش رفته است. علاوه بر این، در سال ۱۳۹۹ و ۱۴۰۰ نیز به علت بروز بحران پاندمی کرونا، میزان بازگشت ایرانیان افزایش یافته است و مجدداً با کمتر شدن بحران رو به کاهش رفته است.

به این ترتیب باید پذیرفت که مهم‌ترین عوامل جاذب افراد در شرایط کنونی، دو مورد خانواده و غربت هستند و اگر افراد در صدد تصمیم‌گیری بر اساس امتیازدهی به پارامترهای جاذب و دافع در کشور باشند، بدون لحاظ عوامل مذکور و سایر اعتقادات معنوی، احتمالاً ماندن در خارج از کشور را انتخاب خواهند کرد. از این رو لازم است که ضمن شناسایی عوامل دافع در کشور، در مسیر کاهش اینگونه عوامل گام برداشته شود. اندک عوامل بیرونی که در این میان بر میل به بازگشت ایرانیان مهاجر اثرگذار بوده‌اند، آغاز طرح همکاری با متخصصان و دانشمندان ایرانی غیر مقیم همزمان با امضای توافق‌نامه هسته‌ای و تغییر چشم‌انداز سیاسی کشور بوده‌اند که منجر به بازگشت جمعیت قابل توجهی از ایرانیان خارج از کشور شدند. سپس بروز پاندمی کرونا در سال‌های ۱۳۹۹ و ۱۴۰۰ منجر به افزایش میزان بازگشت ناشی از بحران در میان ایرانیان خارج از کشور شد.

بنابراین توجه به این نکته ضروری است که هر چند اجرای طرح همکاری با متخصصان و دانشمندان ایرانی غیر مقیم، گامی ارزشمند در راستای استفاده از ظرفیت مهاجران ایرانی تحصیل‌کرده در خارج از کشور است و نتایج مطلوبی نیز به همراه داشته است. اما در صورتی که کشور ایران بخواهد استفاده بهینه‌تری از ظرفیت ایرانیان متخصص خارج از کشور داشته باشد، باید رویکرد سیاستی فعلی خود را بهبود و گسترش داده و در صدد رفع موانع بازگشت به کشور گام بردارد تا بدین وسیله بتواند ایرانیان خارج از وطن بیشتری را برای بازگشت به کشور ترغیب نماید.

۲. رصدخانه مهاجرت ایران، ۱۴۰۱

۱. رصدخانه مهاجرت ایران، ۱۴۰۰

با توجه به اهمیت و جایگاه عوامل فردی در بازگشت ایرانیان به داخل کشور، در این بخش به یکی از فاکتورهای مهم و تاثیرگذار در این زمینه بصورت تفصیلی پرداخته می شود. در واقع ذهنیت و تصمیم افراد برای بازگشت ممکن است تحت تاثیر عوامل متعدد اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی در سطوح خرد و کلان باشد، اما بررسی روایت‌های دایاسپورای ایرانی خارج از کشور و مهاجران ایرانی بازگشتی نشان می‌دهد که عوامل فردی و سبک زندگی نقش بسیار پررنگی در میل و تصمیم به بازگشت دارد. این امر با نتایج پیمایش‌هایی که تا کنون انجام شده است، و در بخش‌های قبل مطرح شد، نیز هم‌خوانی دارد. لذا در ادامه تلاش می‌شود تا پیچیدگی و درهم‌تنیدگی ابعاد مختلف ذهنی و فردی دایاسپورا و ایرانیانی که میل به بازگشت، تصمیم به بازگشت و تجربه بازگشت را دارند مورد بررسی قرار گیرد. بدین منظور مضامین پرتکرار در روایت‌های کسانی که تجربه مهاجرت بازگشتی را داشته‌اند و نیز دایاسپورای ایرانی که به بازگشت فکر می‌کنند، مطرح خواهد شد. آنچه در ادامه مطرح خواهد شد قابلیت تعمیم به کل جامعه دایاسپورا و ایرانیان بازگشتی را ندارد و تنها به ارائه نکاتی بسنده می‌شود چرا که ماندن یا بازگشت تا حد زیادی به انگیزه اولیه برای مهاجرت، فرصت‌های زندگی در جوامع مبدا و مقصد و ویژگی‌های تحصیلی و فرهنگی مهاجرین دارد^۲ و نمی‌توان در مورد مهاجرت بازگشتی نسخه واحدی پیچید.

منظور از سبک زندگی، نحوه هویت‌یابی و ارزش‌های اخلاقی یک فرد است که بر انتخاب‌ها، ترجیحات و رفتار او تاثیر می‌گذارد. بررسی شکل‌گیری ذهنیت بازگشت از منظر سبک زندگی چندین مزیت دارد. اولین مزیت آن مربوط به این است که برخی بازگشت را نتیجه شکست افراد در ادغام فرهنگی و اقتصادی در جامعه مقصد دانسته و در مقابل برخی بازگشت را نتیجه موفقیت‌آمیز بودن مهاجرت، و در نتیجه اتمام آن می‌دانند؛ اما شواهد نشان می‌دهد که نمی‌توان پیچیدگی‌های مهاجرت

و بازگشت را درون دوگانه شکست / پیروزی^۳ فهم کرد؛ چرا که اولاً احساس موفقیت و احساس شکست امری ذهنی است؛ و ثانیاً، در حالی که ممکن است فرد از برخی از جنبه‌های زندگی خود رضایت بالایی نشان دهد، ممکن است در سایر زمینه‌ها احساس خلأ کرده و یا نیاز به تغییر داشته باشد. علاوه بر این، اهداف مهاجرت و یا بازگشت و دستاوردهای آن لزوماً از ابتدا برای فرد آشکار و واضح نیستند. بنابراین یکی از مزیت‌های پرداختن به سبک زندگی این است که به دور از دوگانه‌سازی‌های شکست/ پیروزی و با اجتناب از برچسب زنی تلاش می‌کند به ذهنیت افراد بپردازد. این امر خصوصاً از این جهت اهمیت می‌یابد که شواهد نشان می‌دهد برخی از کسانی که تجربه بازگشت به ایران را داشته‌اند شاهد برخوردی منفی از جانب اطرافیان خود بوده‌اند؛ گویی بازگشت‌کنشی کاملاً غیرمنطقی و غیرقابل‌پذیرش در جامعه امروز ایران است^۴. بنابراین پذیرفته نشدن بازگشت به عنوان تصمیمی صحیح توسط اطرافیان می‌تواند تصمیم یا اقدام به بازگشت را با مشکل مواجه کند.

علاوه بر این، سبک زندگی یک امر ثابت نیست و با گذر از مراحل مختلف زندگی دستخوش تغییر می‌شود؛ بنابراین سبک زندگی می‌تواند تغییرات ذهنیت و انگیزه‌های فرد در طول زمان را توضیح دهد. مزیت دیگر مفهوم سبک زندگی این است که لزوماً به دنبال مشخص کردن یک سنخ خاص از مهاجران بازگشتی مثلاً کسانی که به هیچ عنوان دغدغه اقتصادی ندارند نیست؛ بلکه نوعی لنز و نگاه برای بررسی نقش سبک زندگی در تصمیم‌گیری افراد برای بازگشت است^۵. این امر باعث می‌شود مجال پرداختن به تاثیر متقابل عوامل اقتصادی و غیراقتصادی فراهم شود. بنابراین تلاش شده است به رابطه متقابل میان عناصر سبک زندگی و عوامل اقتصادی نیز به اختصار اشاره شود. هویت‌یابی، خانواده، روابط اجتماعی و جزئیات روزمره مضامین اصلی مرتبط با سبک زندگی را تشکیل می‌دهند که در ادامه توضیح داده خواهد شد.

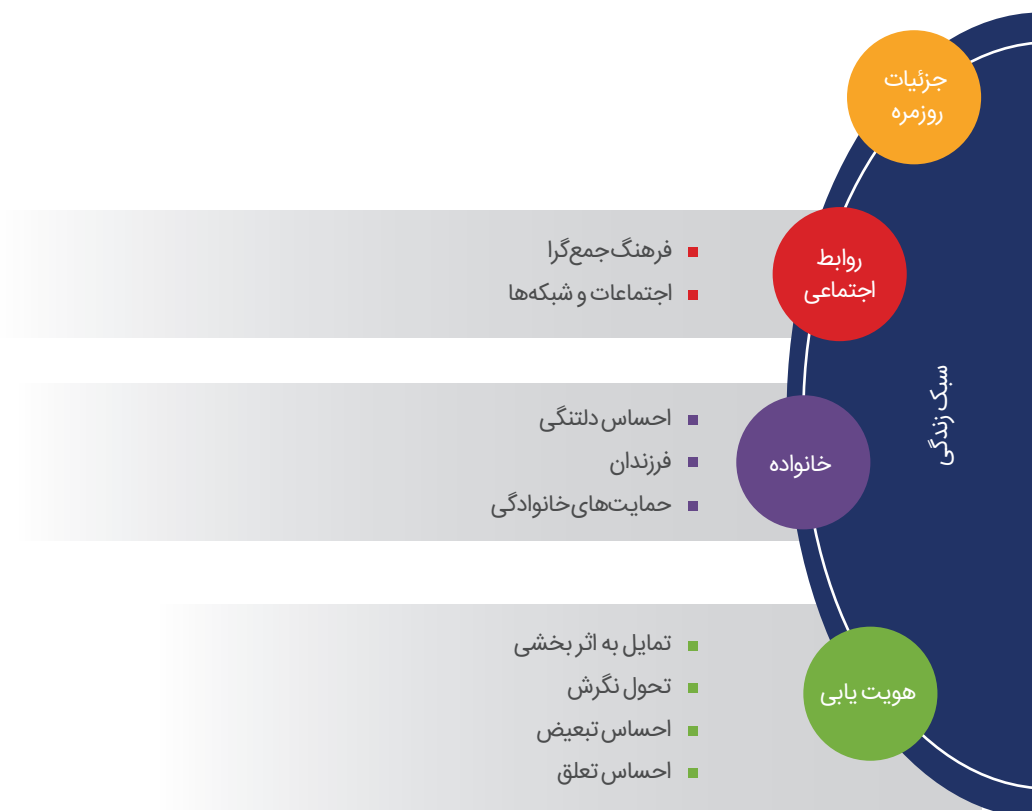
1. Lifestyle

2. De Haas et al. 2015

3. Ibid

5. Benson and O'Reilly, 2016

شکل ۱۹- ابعاد سبک زندگی در مهاجرت‌های بازگشتی

منبع: (رصدخانه مهاجرت ایران)

۱- هویت‌یابی

هویت امری پویا است و متناسب با تغییر شرایط و مراحل زندگی فرد دستخوش تغییر می‌شود. چالش‌ها و تجارب مهاجرت بر هویت‌یابی افراد تأثیر می‌گذارد؛ اما میزان تاثیرپذیری و انعطاف‌پذیری افراد مختلف با یکدیگر متفاوت است. هویت‌یابی ابعاد مختلفی دارد. در ادامه به مقولاتی که در شکل‌گیری ذهنیت بازگشت تأثیر داشته‌اند؛ یعنی، تمایل به اثربخشی، تحول نگرش، احساس تبعیض و احساس تعلق، اشاره خواهد شد.

• تمایل به اثربخشی

شغل یکی از مهم‌ترین ابعاد زندگی انسان است و بر هویت او نیز تأثیر دارد. برای بسیاری از افراد، خصوصاً در ابتدای جوانی، مسائلی چون درآمد و قدرت خرید ناشی از آن، پیشرفت و افتخارات شغلی و پرستیژ شغلی از اهمیت بالایی برخوردار است. اما بررسی روایت‌ها نشان می‌دهد هویت شغلی افراد علاوه بر موارد ذکر شده تحت تأثیر احساس مفید بودن و احساس ثمربخشی نیز قرار دارد. برخی از افراد به این امر اشاره داشتند که در کشور مقصد شغل، درآمد و رفاه خوبی

• تحول نگرش

بسیاری از پژوهش‌ها در سطوح بین‌المللی و نیز پیمایش‌های داخلی بر اهمیت احساسات ملی تاکید کرده‌اند. در برخی از روایت‌ها افراد بر تغییر نگرششان نسبت به ایران و تاثیر این امر بر هویت‌یابی‌شان اشاره کردند. تغییرات هویتی افراد با بازاندیشی در ارزش‌ها و طرح این پرسش همراه است که ارزش‌های اخلاقی، سیاسی، فرهنگی و دینی من چیست و با کدام جامعه هم‌خوان‌تر است؟ برخی از افراد به این امر اشاره داشتند که پیش از مهاجرت فکر می‌کردند سایر کشورها با مشکلاتی مشابه آن‌چه در ایران وجود دارد دست و پنجه نرم نمی‌کنند و به طور کلی دیدی بسیار آرمانی و غیرواقعی داشته‌اند. در مقابل در مورد ایران نیز تصور بر این بوده که امیدی به بهبود اوضاع نیست و تنها تغییرات بنیادین می‌تواند کارگشا باشد. در مجموع ارزیابی افراد این بود که ذهنیتشان تا حد زیادی متأثر از جو فکری موجود در جامعه و بر مبنای اطلاعات نادرستی بوده است و بعد از مهاجرت و مواجهه با واقعیت‌ها ذهنیتشان دستخوش تغییر شده است. در مجموع تجربه واقعیت‌های مهاجرت و رسیدن به استقلال فکری می‌تواند باعث تغییر نگاه فرد نسبت به کشور مقصد و کشور مبدأ، یعنی ایران شود.

نتایج پیمایش شناسایی عوامل مؤثر بر خروج و بازگشت ایرانیان مهاجر توسط صلواتی در سال ۱۳۹۶ نیز حاکی از آن است که جو و موج خروج تحصیل‌کردگان ایرانی برای حدود ۴۱ درصد از شرکت‌کنندگان اثر معناداری روی میل به مهاجرت داشته است. ضمناً نتایج پیمایش سنجش میل به مهاجرت دانشجویان و فارغ‌التحصیلان ایرانی توسط رصدخانه مهاجرت ایران در سال ۱۳۹۷ و پیمایش سنجش میل به مهاجرت دانشجویان و فارغ‌التحصیلان ایرانی توسط رصدخانه مهاجرت ایران در سال ۱۳۹۹، حاکی از آن هستند

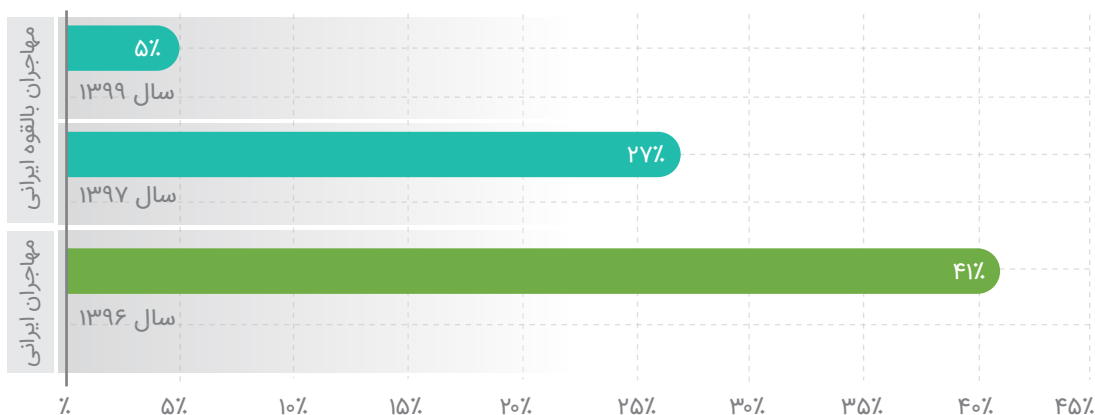
داشتند اما به تدریج و با از میان رفتن موانع مادی احساس می‌کردند که نیاز دارند اثربخش باشند. در واقع افراد ترجیح می‌دهند کار روزانه‌شان در راستای اهداف ارزشمند اجتماعی و فرهنگی، از جمله تلاش در راستای پیشرفت وطن، اشتغال‌زایی، نوآوری و انتقال دانش روز به ایران باشد.

امکان استقلال شغلی و توسعه کسب و کار شخصی نیز از مواردی بود که برخی به آن اشاره داشتند. ساختار شرکت‌ها خصوصاً شرکت‌های بین‌المللی به طریقی است که برخی از افراد خود را «مهره جایگزین‌پذیر» تلقی کرده و احساس می‌کنند علی‌رغم ارتقا شغلی و افزایش درآمد باید تا سال‌ها در کسوت «کارمند» بمانند. در مقابل، برخی تمایل دارند در ایران کسب و کار شخصی خود را ایجاد کنند. البته این تمایل تا حد زیادی به دسترسی به سرمایه اولیه و باور به مستعد بودن بازار ایران برای توسعه کسب و کار بستگی دارد.

در مجموع می‌توان گفت افراد تمایل دارند شغلشان ملازم با معنایی ژرف‌تر، استقلال بیشتر و تاثیرگذاری بالاتری باشد. البته تمایل به اثرگذاری در شغل لزوماً نمی‌تواند منجر به بازگشت شود؛ اما ممکن است منجر به بازگشت مجازی یا بازگشت مقطعی شود؛ یعنی فرد در بازه‌های زمانی کوتاه مدت یا از راه دور با ایران همکاری کند. شواهد کمی و کیفی از پیمایش «انگیزه‌ها و موانع بازگشت به ایران» در سال ۱۳۹۳، مصاحبه‌های رصدخانه مهاجرت ایران با متخصصان ایرانی بازگشتی در سال ۱۴۰۰ و پیمایش «بررسی میل و تصمیم به بازگشت در میان ایرانیان خارج از کشور» در سال ۱۴۰۱ نیز گویای این مطلب است. همانطور که پیش‌تر بررسی کردیم احساس مفید بودن در کشور مادری برای نیمی از مهاجران ایرانی در سال‌های مورد بررسی انگیزه برای بازگشت ایجاد کرده است.

که موج مهاجرت در جامعه برای حدود ۲۷ درصد از مشارکت‌کنندگان در سال ۱۳۹۷ و حدود ۵ درصد از مشارکت‌کنندگان در سال ۱۳۹۹، بر میل به مهاجرت اثرگذار بوده‌اند.

نمودار ۱۱۸- اثر موج مهاجرت بر میل به مهاجرت در میان مهاجران ایرانی بالقوه و بالفعل (۱۳۹۶، ۱۳۹۷ و ۱۳۹۹)

(صلواتی، ۱۳۹۶)؛ (رصدخانه مهاجرت ایران، ۱۳۹۷؛ ۱۳۹۹)

تبعیض آشکار و نژادپرستی در کشورهای مهاجریزیر و نیز کشورهایی که قوانین سخت‌گیرانه‌ای در این زمینه دارند کمتر بروز می‌یابد؛ اما برخی به اشکال مختلفی از تبعیض پنهان اشاره داشتند. به طور نمونه دو فرد با سوابق و مهارت‌های مشابه، یکی مهاجر و دیگری بومی، شانس یکسانی در دست‌یابی به فرصت شغلی و ارتقای شغلی ندارند. در مواردی نیز تبعیض در مورد خود فرد اعمال نشده اما مشاهده تبعیض نسبت به سایر مهاجران می‌تواند ذهنیت فرد را تغییر دهد.

• احساس تعلق

عدم احساس تعلق به کشور میزبان از جمله مواردی بود که افراد با عناوینی چون «بی‌ریشه بودن»، «ریشه در آب» داشتن و «ماهی جدا افتاده از آب» بودن به آن اشاره کردند. در هر جامعه داستان‌ها، وقایع تاریخی، رنج‌ها، مقاومت‌ها، فضای سیاسی، فضای فرهنگی و مسائل مشترکی وجود دارد که افراد را به یکدیگر پیوند می‌دهد. نبود چنین زمینه مشترکی می‌تواند منجر به بروز احساس عدم تعلق در فرد مهاجر شود.

همانطور که مشهود است تجربه مهاجران بالقوه و بالفعل در این خصوص تفاوت معناداری داشته است. یعنی ممکن است فرد پیش از مهاجرت احساس کند به دلایل دیگری می‌خواهد برود، اما پس از تجربه مهاجرت و ورود به کشور ثانویه درک کند که تحت تأثیر جو مهاجرت قرار گرفته بوده است و به این ترتیب نگرش آرمانی و غیرواقعی وی نسبت به زندگی در خارج از کشور تغییر کند. در برخی از موارد این تغییر دیدگاه می‌تواند تأثیر بنیادینی بر هویت جهان‌بینی فرد بگذارد به طوری که بازسازی هویت فردی متناسب با افزایش تمایل به بازگشت و اقدام برای آن همراه شود.

• احساس تبعیض

در مورد تبعیض علیه مهاجران و احساس تبعیض میان آنان پژوهش‌های بی‌شماری انجام شده و نتایج مختلفی گزارش شده است که در این جا مجال مطرح کردن آن نیست و تنها به اشاره‌ای گذرا به مضامین موجود در روایت افراد بسنده خواهد شد.

مواردی چون احساس تبعیض و اختلاف در ارزش‌ها و نگرش‌ها نیز ممکن است عدم احساس تعلق در فرد را تشدید کنند. البته علاوه بر مسائل ذهنی و احساسی، مشکلات مربوط به اقامت و تمدید آن، بی‌ثباتی مالی، معضلات شغلی و مواردی از این دست نیز بر حس «از جاکندگی» و احساس تعلق فرد تاثیر خواهد داشت. البته احساس تعلق تنها تحت تاثیر مشکلات در کشور مقصد نیست. در برخی از موارد افراد از احساس «میان‌ماندگی»^۱ صحبت می‌کنند. در چنین وضعیتی احساس فرد نسبت به مبدا و مقصد با ابهام مواجه است و خود را تا حدی از هر دو بیگانه و به هر دو نزدیک می‌داند.

۲- خانواده

نتایج پیمایش‌های مختلف از سال ۱۳۹۳ تا کنون نشان می‌دهد که «دلتنگی برای خانواده» مهم‌ترین پیشران بازگشت برای ایرانیان است. بررسی روایت‌های ایرانیان خارج از کشور و مهاجران ایرانی بازگشتی نیز این امر را تایید می‌کند. تنهایی و دلتنگی ترجیح‌بند سخنان بسیاری از افراد است. با این حال نگاهی دقیق‌تر نشان می‌دهد رابطه عاطفی با خانواده تنها مربوط به بعد عاطفی نمی‌شود، بلکه حمایت‌های مادی را نیز شامل می‌شود. حمایت‌های خانوادگی، اعم از حمایت مالی، دسترسی به شبکه اجتماعی و منابع خانواده نیز از اهمیت برخوردار است. مورد دیگری که در تصمیم‌گیری برای بازگشت تاثیر دارد برنامه‌ریزی‌های مربوط به فرزندان است. می‌توان گفت فرزندان تاثیر قابل توجهی بر تصمیم والدین به ماندن یا بازگشت دارند. به طور مثال یکی از موارد مورد توجه والدین تفاوت سیستم تربیت فرزندان در ایران و مقاصد مهاجرتی آنان است. تربیت و پرورش فرزندان در کشورهایی نظیر استرالیا و آمریکا تا حد زیادی توسط مدرسه صورت می‌گیرد. با این که در سنین کودکی محیط خانواده می‌تواند مکمل و یا

حتی جایگزینی برای رشد فرزندان باشد، از سنین نوجوانی به بعد تاثیرگذاری خانواده عملاً با کاهش شگرفی همراه خواهد بود. علاوه بر این، تفاوت‌های فرهنگی و محتوای اخلاقی مباحث مطرح شده در مدارس نیز ممکن است با باورها و ارزش‌های برخی از والدین متناسب نباشد. در مقابل در ایران خانواده‌ها از استقلال بیشتری در تربیت فرزندان برخوردار هستند و تاثیر بیشتری بر شکل‌گیری دیدگاه‌ها و شخصیت فرزندان دارند. علاوه بر این، برخی بر تاثیر مثبت ارتباط با سایر بستگان نظیر پدربزرگ و مادر بزرگ در پرورش کودک تاکید داشتند. علاوه بر بعد تربیتی، در بعد آموزشی نیز تفاوت‌هایی میان ایران و مقاصد مهاجرتی اصلی ایرانیان وجود دارد. اهمیت بالای تحصیلات و رقابتی بودن فضای آموزش در ایران باعث ترغیب کودکان به پیشرفت تحصیلی و دستیابی به مدارج بالای علمی می‌شود. بنابراین می‌توان گفت فقدان چنین فضایی در کشورهای دیگر ممکن است با انتظارات خانواده‌ها هم‌خوانی نداشته باشد. در آخر می‌توان گفت کیفیت علمی مدارس و هزینه‌های آموزش در کشور مقصد، خصوصاً آموزش عالی، نیز از دغدغه‌های والدین به شمار می‌آید. البته از طرف دیگر تاثیر تغییر محیط بر بچه‌ها و سن آنان نیز از فاکتورهای تعیین‌کننده هستند و ممکن است مانعی در برابر بازگشت باشند.

۳- روابط اجتماعی

داشتن روابط اجتماعی صمیمی و معنادار در حلقه‌های دوستی و در محیط‌های اجتماعی یکی از دغدغه‌های مهاجران است. جمع‌گرایی در فرهنگ ایران، در مقابل فردگرایی در سایر فرهنگ‌ها، باعث می‌شود که روابط اجتماعی در ایران نزدیک‌تر و صمیمانه‌تر باشد. چنین تفاوتی ممکن است باعث شود افراد بعد از مهاجرت با خلا در روابط معنادار مواجه شوند. البته باید توجه داشت که تغییرات فضای اجتماعی ایران و نیز تجربه مهاجرت باعث

می‌شود هویت افراد نه کاملاً جمع‌گرا و نه کاملاً فردگرا، بلکه هویتی ترکیبی^۱ باشد؛ یعنی در حالی که برخی از جنبه‌های فردگرایی، مانند اهمیت هویت شغلی و تحصیلی، اهمیت فضای خصوصی و انتخاب گزینشی دوستان را درونی کرده‌اند؛ بسیاری از جنبه‌های جمع‌گرای فرهنگ ایرانی را نیز جذاب و مهم ارزیابی می‌کنند. شکل‌گیری شبکه‌ها و اجتماعات ایرانیان در خارج از کشور از جمله مواردی است که می‌تواند احساس نیاز به روابط معنادار در کشور مقصد را تا حدی برآورده کند.

۴- جزئیات روزمره

علاوه بر ابعادی که در بالا ذکر شد، جزئیاتی در زندگی روزمره می‌تواند ذهن افراد را به خود مشغول کند که در حالت عادی ممکن است بدیهی و بی‌اهمیت شمرده شوند. جملاتی نظیر «بعد از مهاجرت چیزهایی را از دست می‌دهی که هیچ وقت وجودشان را احساس نمی‌کردی» و «دلت برای چیزهایی تنگ می‌شود که حتی فکرش را هم نمی‌کردی» این مقوله را به خوبی توضیح می‌دهند. به عنوان نمونه می‌توان به نقش زبان اشاره کرد. مادامی که فرد به زبان مادری خود صحبت می‌کند زبان را امری کاملاً بدیهی می‌پندارد اما عدم تسلط کامل بر زبان کشور مقصد، خصوصاً در کشورهای غیرانگلیسی زبان، می‌تواند مانع از عمق یافتن گفتگوها شود؛ به طوری که بسیاری از جنبه‌های مختلف شخصیتی و دانشی فرد مکتوم بماند. علاوه بر این، تلاش و دقت دائمی برای فهم و انتقال پیام و لهجه نیز از دیگر دغدغه‌های مهاجران بوده است. آب و هوا، ساعت کاری، کیفیت تفریحات، کیفیت زندگی سالمندی و جزئیاتی نظیر صداها، بوها و مزه‌ها نیز از جمله مواردی هستند که می‌توان به آن اشاره کرد. هرچند در زمان فراق چنین جزئیاتی ممکن است ذهن فرد را درگیر کند؛ اما برخی از افراد اظهار داشتند که چنین احساساتی لزوماً پایدار و ثابت نیست و

بعد از بازبازی مجدد ممکن است مجدداً تکراری شده و اهمیت خود را از دست بدهند.

لازم به ذکر است که بررسی کیفی ذهنیت دایاسپورای ایرانی که تصمیم به بازگشت، تمایل به بازگشت و یا تجربه بازگشت داشته‌اند قابل تعمیم به کل جامعه مورد مطالعه نیست. علاوه بر این، تصمیم برای بازگشت تا حد زیادی تحت تأثیر عوامل کلان و میانی اجتماعی، اقتصادی و سیاسی در کشورهای مبدا و مقصد قرار دارد و نمی‌توان تصویری همگون، که تجربه همگان را در بر بگیرد، در این خصوص ارائه داد.

گونه‌شناسی مهاجران ایرانی بازگشتی

همانطور که پیش تر بررسی کردیم. مهاجران با انگیزه‌های متعددی اقدام به مهاجرت یا بازگشت می‌کنند. تفاوت انگیزه‌های مهاجرت و بازگشت منجر به شکل‌گیری انواع مختلف مهاجرت و بازگشت می‌شود که شناخت آنان می‌تواند راهنمای خوبی برای سیاست‌گذاران و تصمیم‌گیران کشور باشد. با این وجود، پژوهش‌های اندکی در این زمینه در سطح جهانی انجام شده است و ارزیابی خاصی در این خصوص در ایران شکل نگرفته است. تحلیل نتایج پیمایش بررسی میل و تصمیم به بازگشت در میان ایرانیان خارج از کشور که توسط رصدخانه مهاجرت ایران در سال ۱۴۰۱ انجام شده است، حاکی از آن است که حدود ۱۴ درصد از مهاجران ایرانی تصمیم به بازگشت دارند. در ادامه تلاش شده است تا انواع بازگشت در میان دایاسپورای ایرانی که تصمیم به بازگشت دارند مشخص شود.

یکی از مواردی که در خصوص بازگشت افراد حائز اهمیت است، انگیزه اولیه آنان درباره مهاجرت است. چرا که بسیاری از افراد تمایل دارند يك دوره کار و یا تحصیل در خارج از کشور را تجربه کنند. به عبارت دیگر، برخی از افراد از ابتدا قصد مهاجرت دائمی از کشور را ندارند و قصد دارند پس از تجربه مهاجرت

به کشور بازگردند. اما برخی افراد ممکن است پس از انجام مهاجرت و در مواجهه با مسائلی که ممکن است در این مسیر پیش رویشان قرار گیرد، تصمیم به بازگشت بگیرند.

شواهد حاصل از تحلیل پیمایش بررسی میل و تصمیم به بازگشت در میان ایرانیان خارج از کشور در سال ۱۴۰۱ حاکی از آن است که بیش از نیمی از ایرانیانی که تمایل به بازگشت دارند، از ابتدا قصد مهاجرت دائمی نداشته‌اند و می‌خواستند پس از یک دوره تحصیل / کار در خارج از کشور به ایران برگردند.

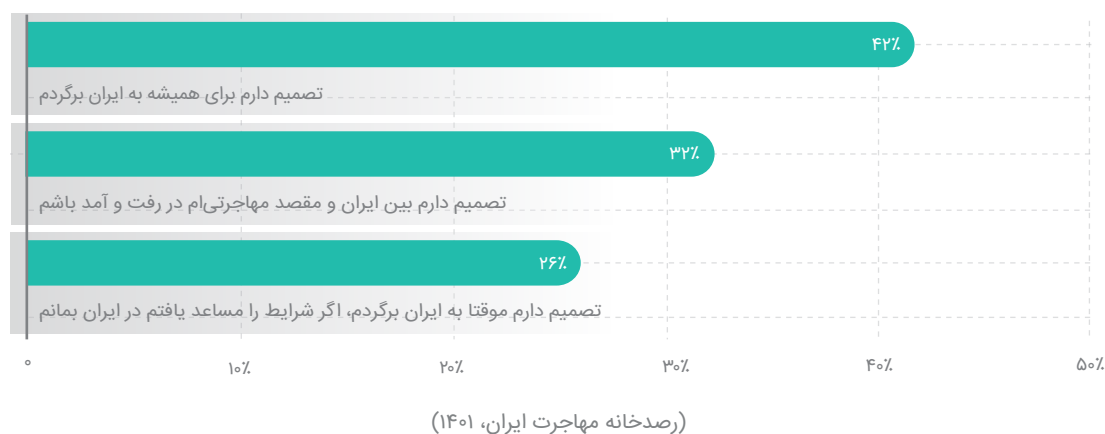
در حالی که حدود ۳۰ درصد از آنان، کسانی هستند که پس از مواجهه با مشکلات زندگی در خارج از کشور چنین تصمیمی گرفته‌اند.

علاوه بر این، بسیاری از کسانی که تمایل به بازگشت به ایران را دارند، می‌خواهند برای همیشه به ایران برگردند. در حالی که ۳۲ درصدشان تمایل دارند بین ایران و مقصد مهاجرتی خود در رفت‌وآمد باشند و ۲۶ درصد نیز می‌خواهند بازگشت موقتی به کشور داشته باشند و در صورتی که شرایط را مساعد یافتند در ایران ماندگار شوند.

نمودار ۱۱۹- برنامه مهاجرتی دایاسپورای ایرانی متمایل به بازگشت در سال ۱۴۰۱

نمودار ۱۲۰- برنامه بازگشتی دایاسپورای ایرانی متمایل به بازگشت در سال ۱۴۰۱

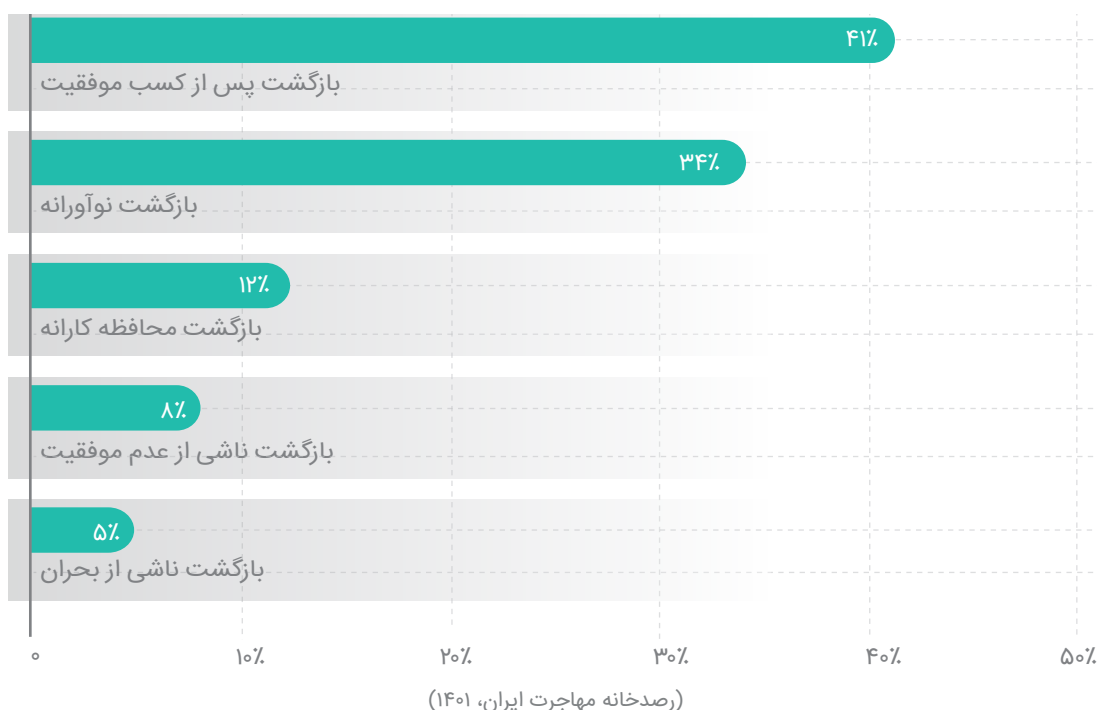
زمانی که صحبت از مهاجرت بازگشتی به میان می‌آید، گونه‌شناسی افراد بازگشتی اهمیت می‌یابد. همانطور که در بخش جهانی مورد بررسی قرار گرفت، پدیده بازگشت را می‌توان در چند دسته کلی طبقه‌بندی کرد که عبارت‌اند از بازگشت ناشی از بحران، بازگشت ناشی از شکست، بازگشت ناشی از موفقیت، بازگشت نوآورانه و بازگشت محافظه کارانه.

در میان انواع بازگشت، بازگشت نوآورانه ارزش افزوده بالایی برای کشورهای مبدأ مهاجران خواهد داشت چرا که در اکثر مواقع منجر به انتقال دانش، سرمایه و... به کشور مبدأ می‌شود. سایر انواع بازگشت نیز می‌توانند در صورتی که بستر فراهم باشد، منجر به آورده‌های اقتصادی و غیراقتصادی بسیاری برای کشورهای مهاجرفرست شوند.

شواهد پیمایش بررسی میل و تصمیم به بازگشت در میان ایرانیان خارج از کشور در سال ۱۴۰۱ حاکی از آن است که در میان کسانی که تصمیم به بازگشت به ایران را دارند، بیش از ۴۰ درصدشان بازگشت ناشی

از موفقیت خواهند داشت. به عبارت دیگر، ۴۰ درصد از مهاجران ایرانی که تصمیم دارند به کشور برگردند، کسانی هستند که به هدف خود از مهاجرت دست یافته‌اند و می‌خواهند ادامه زندگی خود را در ایران بگذرانند. حدود ۳۴ درصد مهاجران ایرانی که تصمیم به بازگشت دارند، بازگشت نوآورانه خواهند داشت. به عبارت دیگر، می‌خواهند از منابع و مهارت‌های جدیدی که در طول دوران مهاجرت خود به دست آورده‌اند، استفاده کنند تا بتوانند در ایران منشأ اثر باشند. ۱۲ درصد بازگشت محافظه‌کارانه خواهند داشت. این افراد احساس می‌کنند با شرایط فعلی می‌توانند از امنیت مالی و منزلت اجتماعی مناسبی در ایران برخوردار باشند. هشت درصد بازگشت ناشی از شکست خواهند داشت که به دلیل نارضایتی از شرایطشان در کشور مقصد ایجاد شده است. پنج درصد نیز بازگشت ناشی از بحران خواهند داشت که به دلایلی همچون بروز مشکلات در کشور مقصد یا ایران یا انقضای ویزا ناچار به بازگشت شده‌اند.

نمودار ۱۲۱- گونه‌شناسی دایاسپورای ایرانی متمایل به بازگشت در سال ۱۴۰۱

به این ترتیب، علیرغم اینکه اغلب مهاجران ایرانی که می‌خواهند به کشور بازگردند، تصمیم بازگشتشان را قبل از ورود به فرآیند مهاجرت گرفته بودند، اما اکثراً پس از دستیابی به اهداف مهاجرتی خود و یا برای اثرگذاری بر جامعه ایران خواهان بازگشت به کشور هستند. بنابراین در صورتی که بستر فراهم باشد، ممکن است ارزش افزوده بالایی در کشور ایجاد کنند.

اثر توسعه‌ای مهاجران ایرانی بازگشتی

اثر مهاجرت بر کشورهای مهاجرفرست با توجه به اندازه جریان خروجی، شرایط مهاجران و نوع کار و تخصص آنها می‌تواند متفاوت باشد. برای ارزیابی این اثر، تفکیک قائل شدن میان مهاجران ماهر و کم‌مهارت می‌تواند مفید باشد.^۱ با این وجود، مهاجران چه ماهر باشند، چه کم‌مهارت باشند، در صورتی که به کشور مبدأ بازگردند، می‌توانند بخش بزرگی از آسیب‌های مربوط به از دست دادن نیروی انسانی را جبران کنند.^۲

شیوه‌های مشارکت مهاجران بازگشتی در رشد و توسعه کشور مبدأ در چهار دسته کلی قابل طبقه‌بندی است:

- مهاجران بازگشتی مهارت‌های جدیدی (سرمایه انسانی) را که از طریق تجربه، آموزش یا تحصیل در کشورهای میزبان کسب کرده‌اند، با خود به همراه می‌آورند. در واقع اگر مهاجران ماهر تصمیم به بازگشت به کشور مبدأ خود بگیرند، دانش و مهارت‌های فنی انباشته‌ای را با خود به همراه می‌آورند که می‌تواند به اندوخته دانش و فناوری فعلی منتقل شود.^۳ متخصصان ایرانی بازگشتی بالغ بر هزار و ۵۰۰ تسهیلات مختلف در زمینه ورود به فضای آکادمیک به عنوان استاد یا گذراندن دوره پسادکتری و فرصت مطالعاتی دریافت کرده‌اند که می‌تواند منجر به انتقال علم و فناوری آنها به داخل شود.
- برای مثال، یکی از مزیت‌های متخصصان ایرانی

بازگشتی وارد کردن رویکردهای بین رشته‌ای و نوین در حوزه‌های مختلف علوم و فناوری است. امروزه رویکرد بین رشته‌ای مورد توجه بسیاری از مراکز علمی مطرح دنیا قرار گرفته است و علی‌الخصوص در تحصیلات تکمیلی با شکوفایی بسیاری روبه‌رو بوده است. این امر باعث شده است بسیاری از متخصصان ایرانی مقیم خارج از کشور نیز تحصیلات بین رشته‌ای داشته باشند. بنابراین می‌توان اظهار داشت توسعه رویکرد چند رشته‌ای، خصوصاً در حوزه‌هایی که در کشور با خلأ مواجهیم، یکی از مهم‌ترین پتانسیل‌های متخصصین بازگشتی به کشور است، چرا که می‌توانند دستاوردهای دانش روز دنیا را به کشور وارد کنند.

- مهاجران بازگشتی ممکن است با سرمایه مالی به صورت پس‌انداز بازگردند. این سرمایه به دست آمده به مهاجران بازگشتی کمک می‌کند تا به عنوان کارآفرین یا سرمایه‌گذار در کشور خود مشارکت کنند. در بسیاری از کشورهای فقیر در حال توسعه، عدم دسترسی به منابع مالی، محدودیت جدی برای کارآفرینی است. مهاجرت افراد را قادر می‌سازد تا پس از بازگشت، پس‌اندازی برای راه‌اندازی مشاغل خود داشته باشند. این روش یکی از مهم‌ترین راه‌هایی است که از طریق آن مهاجران بازگشتی می‌توانند به سرمایه‌گذاری و توسعه اقتصادی در کشور خود کمک کنند. به ویژه وقتی بیکاری در کشور مادری زیاد است، شرکت‌های کوچک و متوسط می‌توانند اشتغال‌زایی کنند و سطح فقر را کاهش دهند و کارآفرینی را به موتور رشد اقتصادی تبدیل کنند. همچنین مهاجران هنگام برنامه‌ریزی برای بازگشت با ارسال حواله‌های خود به کشور مبدأ و انتقال پول به صورت بالقوه می‌توانند منشا اثر باشند.^۴

متخصصان ایرانی بازگشتی بالغ بر ۳۰۰ تسهیلات مختلف در زمینه کارآفرینی، ثبت شرکت و ورود به فضای دانش بنیان دریافت کرده‌اند که منجر به اشتغال‌زایی برای هموطنان و ثبت پتنت و ... در حوزه‌های مختلف شده است و می‌تواند به توسعه اقتصاد دانش بنیان کشور کمک کند.

• مهاجران بازگشتی از طریق سرمایه اجتماعی (شبکه‌هایی) که در نتیجه تجربه مهاجرت خود به دست آورده‌اند، می‌توانند در توسعه و پیشرفت سرزمین مادری سهیم باشند. چرا که اغلب آنان دارای شبکه‌هایی از اساتید، همکاران، دوستان و... در خارج از کشور هستند که در صورت فراهم بودن شرایط، می‌توانند از این ارتباطات برای به روز نگه داشتن سطح دانش خود، راه‌اندازی کسب‌وکار و... استفاده کنند.

• مهاجران بازگشتی می‌توانند عامل ایجادکننده تغییرات اجتماعی باشند. به عنوان مثال، آنها می‌توانند با به چالش کشیدن و تغییر روابط موجود در جامعه‌ی مبدأ، تأثیر مثبت بگذارند.^۱ به عبارت دیگر، مهاجران وقتی به کشور دیگری می‌روند، در معرض فرهنگ‌ها، هنجارهای اجتماعی و ایدئولوژی‌های سیاسی مختلف و جدیدی قرار می‌گیرند و می‌توانند فرهنگ‌های جدیدی که در زمینه‌های مربوط به کیفیت نهادهای سیاسی، آگاهی و تقاضای پاسخگویی سیاسی و افزایش مشارکت مستقیم در سیستم سیاسی کسب کرده‌اند را به کشور خود منتقل کنند.^۲

جمع‌بندی

علیرغم اینکه مهاجرت، یکی از پدیده‌های مهم و چالش‌برانگیز در سطح بین‌المللی محسوب می‌شود، اما مهاجرت‌های بازگشتی، مرحله‌ای کمتر مورد توجه قرار گرفته از چرخه کلی مهاجرت است. یکی از دلایل نادیده گرفته شدن مهاجرت‌های بازگشتی، پایین بودن نرخ کلی مهاجرت‌های بازگشتی است. چرا که در مورد مهاجرت معکوس تقریباً یک قاعده‌ی کلی وجود دارد و آن هم این است که بسیاری از مهاجران در ابتدا قصد مهاجرت دائمی ندارند و خواهان بازگشت هستند، اما اکثر آنها پس از مهاجرت در مقصد مهاجرتی خود باقی می‌مانند. همین عامل موجب پایین آمدن سطح کلی میل به بازگشت در اغلب کشورهای دنیا شده است. تحلیل یافته‌های حاصل از پیمایش‌های گالوپ که

از مصاحبه با حدود ۶۴ هزار مهاجر نسل اول بالای ۱۵ سال در حدود ۱۶۰ کشور جهان طی سال‌های ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۸ به دست آمده است، حاکی از آن است که اغلب مهاجران جهان (حدود ۷۷ درصد) دوست دارند در جایی که هستند، بمانند. در حالی که تعداد خیلی کمی از آنها تمایل دارند به کشور مبدأ خود باز گردند (حدود ۷ درصد).

در خصوص بازگشت مهاجران ایرانی به داخل کشور، در حالیکه مهاجرت جوانان و تحصیل‌کردگان در طول دهه‌های گذشته یکی از موضوعات جدی و چالش برانگیز در جامعه ایران بوده است با این حال مهاجرت‌های بازگشتی کمتر مورد توجه جدی قرار گرفته است. میل به بازگشت و میزان بازگشت مهاجران ایرانی در مقایسه با جریان خروجی همچنان در سطح قابل توجهی نیست و خلأ آماری و پژوهشی چشمگیری در این حوزه وجود دارد. با این وجود، بررسی‌های کمی و کیفی مهاجرت‌های بازگشتی در جهان و ایران گویای آن است که مهاجران بازگشتی یکی از محورهای اقتصاد جدید دانش‌بنیان به شمار می‌روند و بسیاری از کشورها در برنامه‌های توسعه‌ای خود، طرح‌هایی برای گردش افراد (به ویژه گردش نخبگان) در نظر گرفته‌اند. کشورهای چین، هند و... از کشورهایی هستند که با پیاده‌سازی سیاست‌های اثربخشی در این زمینه توانسته‌اند رشد اقتصادی قابل توجهی را تجربه کنند و در این زمینه به رقابت با کشورهای توسعه‌یافته بپردازند. بنابراین، نمی‌توان از ظرفیت استعدادهای برتر و نخبگان غیر مقیم ایرانی نیز در جهت رشد و توسعه اقتصادی و غیراقتصادی کشور غافل شد.

چنانچه بستری برای استفاده از ظرفیت مهاجران خارج از کشور وجود داشته باشد تا این افراد بتوانند در فرآیند توسعه و افزایش تولید ملی کشور خود مشارکت کرده و بهره‌کار و تخصص خود را در سراسر دوران فعالیت حرفه‌ای نصیب ایران نیز کنند، نه تنها

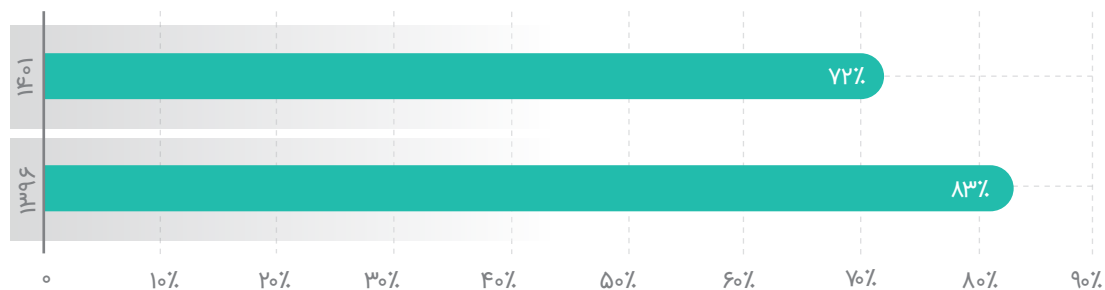
1. Debnath, 2016

2. Wahba, 2015

مهاجرت پدیده‌ای منفی و زیان‌بار نخواهد بود، بلکه می‌تواند منشأ بسیاری از تحولات مثبت در کشورمان باشد و نقش حیاتی در رشد و توسعه اقتصادی از طریق پر کردن خلأهای بازار کار، ایجاد شغل و منابع درآمد برای مهاجران و خانواده‌های آن‌ها داشته باشد. شایان ذکر است که حس میهن پرستی در بسیاری از ایرانیان وجود دارد و علاقه به وطن و کشور جزو ویژگی‌های بسیاری از آن‌ها است. بر اساس نتایج

پیمایش‌های مختلفی هم که در سال‌های ۱۳۹۶ و ۱۴۰۱ توسط صلواتی و رصدخانه مهاجرت ایران انجام شده‌اند، سهم قابل توجهی از مهاجران ایرانی تمایل به مشارکت در توسعه و آبادانی کشور از طریق انتقال علم و دانش و... خود را دارند و در صورتی که بستری برای استفاده از ظرفیت‌های این افراد فراهم شود، کشور می‌تواند از مزایای بسیار زیاد آن‌ها در ابعاد مختلف بهره‌مند شود.

نمودار ۱۲۲- تمایل دایاسپورای ایرانی به مشارکت در توسعه زادگاه، (۱۳۹۶ و ۱۴۰۱)

(صلواتی، ۱۳۹۶)؛ (رصدخانه مهاجرت ایران، ۱۴۰۱)

به این ترتیب، ظرفیت‌های بالقوه‌ای در خارج از کشور وجود دارند که خواستار پیشرفت کشور بوده و آمادگی هر گونه مشارکتی را در راستای توسعه و آبادانی ایران دارند. با این وجود، استفاده از مساعدت هموطنان مقیم در خارج از کشور و اتخاذ رویکرد فعالانه و اثربخش برای بهره‌مندی از ظرفیت آنان تابع دو عامل است که عبارت‌اند از:

- ۱ افزایش آمادگی کشور برای جذب متخصصان ایرانی بازگشتی
- ۲ ایجاد میل به بازگشت در میان متخصصان ایرانی خارج از کشور

متأسفانه بسیاری از ایرانیان مهاجر علی‌رغم اینکه تمایل به همکاری و مشارکت در توسعه کشور را دارند، اما امکان بیرونی جهت مشارکت در توسعه ایران را زیاد

نمی‌دانند و سهم قابل توجهی از ایرانیان خارج از وطن نیز اطلاع کافی از برنامه‌هایی همچون طرح همکاری با دانشمندان و متخصصان ایرانی غیرمقیم ندارند. بر اساس نتایج پیمایش رصدخانه مهاجرت ایران در میان مهاجران ایرانی خارج از کشور در سال ۱۴۰۱، حدود ۸۶ درصد از دایاسپورای ایرانی فضای داخل کشور را برای مشارکت در فرآیند توسعه و پیشرفت ایران مناسب نمی‌دانند. ضمن اینکه بر اساس نتایج پیمایش انجام شده توسط صلواتی در میان مهاجران ایرانی در سال ۱۳۹۶ نیز، ۳۴ درصد از مهاجران ایرانی غیرمقیم هیچ اطلاعی از برنامه‌های حمایتی دولت جهت بازگشت به کشور ندارند. لذا همچنان بستر مناسب برای استفاده از ظرفیت‌های بالقوه ایرانیان متخصص در داخل و خارج از کشور مهیا نیست و یا اینکه دست کم اطلاع‌رسانی کافی در این زمینه‌ها صورت نگرفته است.

بنابراین برای تغییر این وضعیت، بنظر می رسد در ابتدا باید زیرساخت‌های اقتصادی و اجتماعی کشور تا حد قابل قبولی بهبود یابند و بسترهای کافی برای استفاده از ظرفیت و تخصص این افراد ایجاد شوند. چرا که بازگشت متخصصان در صورتی که بسترهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه آمادگی پذیرش آنها را داشته باشد، می‌تواند اثربخش و کارآمد باشد. ولی در غیر این صورت، ممکن است چالش‌هایی را نیز به همراه داشته باشد. کشورهایی که اقتصادضعیفی دارند و با چالش‌هایی در بازار کار خود مواجه‌اند، از این دسته کشورها هستند. چرا که در این کشورها، حتی اعضای جامعه‌ی محلی دسترسی دشواری به بازار کار و سیستم رفاهی جامعه دارند. در چنین شرایطی مهاجران بازگشتی نه تنها مزیت محسوب نمی‌شوند، بلکه به عنوان باری بر دوش دولت‌ها و حتی معضلی برای جامعه محلی دیده خواهند شد. پس نکته مهم اینجاست که ارائه خدمات و اجرای سیاست‌هایی که تشویق به بازگشت می‌کنند، باید دارای الزامات نهادی و منابع متناسب با آنها باشند تا بتوانند از اثربخشی کافی برخوردار باشند.

علاوه بر این، مهاجران ایرانی خارج از کشور باید ترغیب به بازگشت شوند. علیرغم اینکه بر اساس یافته‌های گالوپ سطح کلی میل به بازگشت در میان مهاجران جهان در حدود هفت درصد است، اما مهاجران ایرانی در زمره کشورهایی قرار دارند که تمایل به بازگشتشان نسبت به سایر کشورها در سطح پایینی قرار دارد. ناگفته نماند که افزایش آمادگی کشور برای جذب متخصصان خارج از کشور، به تنهایی می‌تواند منجر به تقویت میل به بازگشت در میان دایاسپورای ایرانی خارج از کشور شود. اما یکی از چالش‌های مهم کشور در این زمینه، مربوط به محدود بودن برنامه‌ها و سیاست‌های بازگشت بکار گرفته شده می‌باشد. کشورهای فعال در این زمینه، دارای برنامه‌ها و سیاست‌های بازگشت متعددی هستند که می‌توانند پاسخگوی طیف وسیعی

از نیازها و خواسته‌های متخصصان خارج از کشور باشند و آنان را به بازگشت ترغیب کنند. حال آنکه کشور ایران تنها سیاست‌های محدودی در این راستا به کار گرفته است و در خصوص همان سیاست‌های محدود نیز به اندازه کافی اطلاع‌رسانی نکرده است. این مسئله ناشی از قطع ارتباط کشور با مهاجران خارج از وطن است. زمانی که ارتباط کشور با دایاسپورای خود قطع شود، نمی‌توان پایگاه داده متقن و جامعی از متخصصان ایرانی خارج از کشور به دست آورد. ضمن اینکه امکان برقراری ارتباط و اطلاع رسانی درباره طرح‌ها و برنامه‌های مشوق بازگشت نیز وجود نخواهد داشت. در نتیجه در شرایطی که میل به بازگشت در میان ایرانیان در سطح پایینی قرار دارد و کشورمان ظرفیت و زیرساخت‌های لازم برای بهره‌مندی از منابع و مهارت‌های آنها را ندارد، باید پذیرفت که پدیده مهاجرت بازگشتی در کشور ایران تا حد زیادی به صورت خودکار صورت می‌گیرد. به عبارت دیگر، اغلب کسانی که تصمیم می‌گیرند به کشور باز گردند یا از ابتدا تصمیم به مهاجرت دائمی نداشته‌اند یا تحت تأثیر دو عامل کششی "خانواده" و "حس میهن پرستی" بازگشته‌اند. چنین واقعیتی ناشی از این مسئله است که وضعیت کلی کشور و برنامه‌ها و سیاست‌های فعلی هرچند گامی ارزشمند در راستای استفاده از ظرفیت متخصصان و فارغ التحصیلان ایرانی خارج از کشور هستند، اما به اندازه کافی مهاجران ایرانی خارج از کشور را ترغیب به بازگشت نکرده‌اند. این در حالی است که نمی‌توان سطح بالای تمایل به توسعه کشور را در میان دایاسپورای ایرانی نادیده گرفت. به عبارت دیگر، بسیاری از ایرانیان خارج از کشور تمایل دارند تا سهمی هرچند اندک در پیشرفت کشور داشته باشند. لذا بهتر است کشور ایران به سمت بهره‌مندی از ظرفیت ایرانیان خارج از کشور از راه دور متمایل شود و بدون الزام به حضور فیزیکی آنان در کشور، سعی در تعریف پروژه‌های مختلف برای پیش‌برد اهداف علمی و فناوری خود داشته باشد.

